

მასალები

XIX საუკუნის 10-იანი წლების
საქართველოს ისტორიისათვის

გამომცემლობა „მერიდიანი“
თბილისი 2015

Data

for the Early 19th Century History of
Georgia:

Joseph Shagubатов – Description of the
Internal Situation of East Georgia and
Imereti

The Georgian translation of the Russian text,
research, commentaries, indices, and facsimiles
is presented for publishing by
Apolon Tabuashvili and Giorgi Zhuzhunashvili

Tbilisi 2015

მასალები

XIX საუკუნის 10-იანი წლების
საქართველოს ისტორიისათვის:

იოსებ შაგუბატოვი – აღმოსავლეთ
საქართველოსა და იმერეთის საშინაო
მდგომარეობის აღწერა

რუსული ტექსტის ქართული თარგმანი,
გამოკვლევით, კომენტარებით, საძიებლებითა
და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს
აპოლონ თაბუაშვილმა და გიორგი ჟუჟუნაშვილმა

თბილისი 2015

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს 1819 წელს შედგენილი რუსულენოვანი ტექსტის ქართული თარგმანის პუბლიკაციას გამოკვლევით, კომენტარებით, საძიებლებით და ფაქსიმილებით. ლოკუმენტი დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (Ros-110). მის ავტორია იოსებ შაგუბატოვი. თხზულების ავტორისეული სათაურია: „აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის საშინაო მდგომარეობის აღწერა“.

წყარო ჩვენი ქვეყნის საზოგადოებრივი ცხოვრების მრავალი საკითხის შესახებ მდიდარ ინფორმაციას გვაწვდის. ხელნაწერი ეხება საქართველოს მოსახლეობის ეკონომიკური მდგომარეობას, ტრადიციებს, ზნე-ჩვეულებებს, ასევე, ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან და სხვა მეზობელ სახელმწიფოებთან სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებს...

რედაქტორი: **როლანდ თოფჩიშვილი**

აღნიშნული პროექტი განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნულ სამეცნიერო ფონდში მოპოვებული გრანტის № 52/16 მეშვეობით.

არაკომერციული გამოცემა

© გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2015

© ა. თაბუაშვილი, გ. ჟუჟუნაშვილი

ISBN 978-9941-10-955-3

სარჩევი

გამოსაცემად მომზადებული ტექსტის წყაროთმცოდნეობითი მნიშვნელობა.....	6
ტექსტის ქართული თარგმანი.....	17
Summary	57
საძიებლები.....	59
დედანი.....	71

გამოსაცემად მომზადებული ტექსტის წყაროთმცოდნეობითი მნიშვნელობა

საქართველოს ისტორიის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხების შესახებ, როგორცაა მოსახლეობის ყოველდღიური ყოფა – მათი საქმიანობა, ტრადიციები, სოციალური და ეკონომიკური ვითარება და ა.შ., განსაკუთრებით მცირე რაოდენობის პირველწყარო გაგვაჩნია. ამ ხარვეზს გარკვეულწილად ავსებს უცხოელ მოგზაურთა (შარდენი¹, ტურნეფორი², გიულდენშტედტი³ და სხვ.) ჩანაწერები, თუმცა ხშირ შემთხვევაში ამ ავტორებისათვის ადგილობრივი საზოგადოებრივი ცხოვრების მრავალი ნიუანსი უცნობი იყო, რის გამოც მათთვის გაუგებარი რჩებოდა ბევრი საკითხი. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ნებისმიერი წყარო, რომელიც ამ საკითხების შესახებ ავსებს ჩვენ ინფორმაციას, ყურადღებას იმსახურებს. სწორედ ამ სახის თხზულებაა დაცული ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში. ეს არის 1819 წელს შედგენილი საქართველოს საშინაო ვითარების ამსახველი ცნობები. მასში მრავალი მნიშვნელოვანი ინფორმაციაა თავმოყრილი. როგორც ტექსტიდან ირკვევა, აღნიშნული თხზულების ავტორია იოსებ შაგუბატოვი. რუსულ ენაზე შესრულებული ნაშრომის ავტორისეული სათაურია: „აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის საშინაო მდგომარეობის აღწერა“⁴. ავტორის შესახებ ნაშრომში არანაირი ინფორმაცია არ არის დაცული, არც ნაშრომის დაწერის მიზანია განსაზღვრული. იოსებ შაგუბატოვის ბიოგრაფიის შესახებ ჩვენ მწირი ინფორმაცია გაგვაჩნია.

შაგუბატოვები XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისში ქართულ საისტორიო საბუთებში დაფიქსირებულები არიან როგორც თბილისში მცხოვრები სამეფო აზნაურები⁵. მათი ძირითადი საქმიანობა ვაჭრობა იყო, თუმცა, იმავედროულად, შაგუბატოვებს ქართლ-კახეთის

¹ იხ.: ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში. ცნობები საქართველოს შესახებ. ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა. თბ. 1975.

² იხ.: ჟ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა. თბ. 1988.

³ იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. ტ. I. თბ. 1964; ტ. II. თბ. 1964.

⁴ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი – Ros-110.

⁵ იხ.: Грузинские дворянские грамоты. Составилъ Д. П. Пурцеладзе. Тифлисъ 1881, გვ. 30; Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссіею. Т. II. Изданъ подъ редакціею председателя комисіи А. Д. Берже. Тиф. 1868, გვ. 91, 1022.

სამეფო კარზე სხვადასხვა თანამდებობებიც ეკავათ⁶. თავად იოსებ შაგუბატოვიც ცნობილია სავაჭრო საქმიანობით. ასევე ირკვევა, რომ XIX საუკუნის დასაწყისში დამყარებულ რუსულ მმართველობაში მას სხვადასხვა თანამდებობებიც ეკავა.⁷ ამავე საუკუნის 10-იან წლებში კი თბილისის პოლიცემისტერი იყო⁸.

თავისი საქმიანობიდან გამომდინარე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ იოსებ შაგუბატოვს იმდროინდელი საქართველოს შესახებ მრავალი ოფიციალური მონაცემი ექნებოდა ხელთ. ამ მოსაზრებას გვიმყარებს თავად ნაშრომის შინაარსი, სადაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მრავალი საინტერესო საკითხის შესახებ ცნობები არის არა ზოგადი, არამედ ხშირ შემთხვევაში დაწვრილებითი და კონკრეტული.

იოსებ შაგუბატოვის შედგენილი „ადმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის საშინაო მდგომარეობის აღწერა“, თუ არ ჩავთვლით მიხელ სამსონაძის მიერ თავის ნაშრომში რამდენიმე ცნობის დამოწმების ფაქტს⁹, ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ფაქტობრივად უცნობია.

იოსებ შაგუბატოვის ცნობები, ვფიქრობთ, ძალზედ მნიშვნელოვანია, რადგან მას განხილული აქვს რიგი საკითხები, რომლებიც სხვა წყაროებში არ გვხვდება.

მოკლედ შევხებით წყაროს არქიტექტონიკას: მცირე გეოგრაფიული ექსკურსის შემდეგ აღწერილია თბილისი, შემდეგ ვაჭრობა-ხელოსნობა, მოსახლეობის ტრადიციები და ზნე-ჩვეულებები, ასევე, მათი სამეურნეო საქმიანობა.

ავტორის მიერ აღწერილი თბილისის იერსახე, ძირითადად, ემთხვევა როგორც ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებს¹⁰, ასევე, XVIII საუკუნეში შედგენილ გეგმებს¹¹, თუმცა, ბუნებრივია, მასში ასახულია ის ცვლილებებიც, რომლებიც XIX საუკუნის 10-იან წლებში განხორციელდა. აღწერილობიდან ჩანს, რომ ამ პერიოდში „გარეთუბნის“ მახლობლად გაჩენილა ახალი დასახლება, სადაც მანამდე მეფეთა ბაღები და ვენახები იყო გაშენებული. იოსებ შაგუბატოვის აღწერაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ

⁶ მაგ., 1795 წელს აზნაური ავეტიქ შაგუბატოვი სამეფო კარის მდივნად დაინიშნა (იხ.: კავკასია ქართულ წყაროებში. უცხო სახელმწიფოები, ტომები, ისტორიული პირები. ენციკლოპედიური ლექსიკონი. თბ. 2012, გვ. 17).

⁷ მ. სამსონაძე. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში. თბ. 1980, გვ. 46.

⁸ Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссією. Т. VI. Ч. I. Тиф. 1874, გვ. 12, 446-447.

⁹ იხ.: მ. სამსონაძე. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში.

¹⁰ იხ.: ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 333-338.

¹¹ იგულისხმება ვახუშტის 1735 წლის, ალ. პიშჩევიჩის 1785 წლის და კაპიტან ჩუიკოს 1800 წლის გეგმები.

ეს უბანი მოიცავდა ამჟამინდელი მოსწავლე-ახალგაზრდობის ეროვნული სასახლის, პარლამენტის შენობის მიმდებარე ტერიტორიას და სოლოლაკის ნაწილს. აქ, ძირითადად, ადმინისტრაციული შენობები იყო განთავსებული: მთავარმართებლის სასახლე და მის მახლობლად დიდი სახაზინო ბაღი, რომელსაც მდიდრული აუზი ჰქონია; ამ სასახლის გარდა, მიმდებარე ტერიტორიაზე თავისი არქიტექტურით გამორჩეული ყოფილა არსენალისა და სამხედრო ჰოსპიტალის შენობები, ასევე, გრანიტის ლამაზი შენობა – სახაზინო სახლი. აქვე არაერთი სახაზინო დაწესებულების ნაგებობა ყოფილა. მათ გარშემო კი მრავალი ახალი მდიდრული არქიტექტურით აგებული კერძო სახლი მდგარა. როგორც ჩანს, ამ პერიოდიდან დაიწყო სოლოლაკში ბაღების გაჩეხვა, რომელთა ადგილი დაიკავა თბილისის მაღალი ფენის წარმომადგენელთა სახლებმა.

ამასთანავე, შაგუბატოვის ცნობებიდან ვიგებთ, რომ 1819 წლისათვის რუსულ მმართველობას უკვე აუგია მეტეხის საპყრობილე.

XIX საუკუნის დასაწყისის თბილისის ახალი განაშენიანების შესახებ დაწვრილებითი ცნობების გარდა, ავტორი არანაკლებ საინტერესო დეტალებს გადმოგვცემს თბილისის ძველი კვარტლების არქიტექტურის, საკულტო ნაგებობების, ქუჩების და ა.შ. შესახებ. ავტორის ცნობით, თბილისში სულ 3700 საცხოვრებელი სახლი ყოფილა. ზოგიერთ სახლს ჰქონდა ბაღი, რომლებიც ირწყვებოდა კოჯრისა და წავკისის მთებიდან გამოყვანილი სარწყავი წყლით. მისივე გადმოცემით: „მოქალაქეთა ყველა სახლი ქვისაა, თუმცა მხოლოდ მცირე ნაწილია ნაგები კირით. დანარჩენი აშენებულია თიხით. გარედან და შიგნიდან გაჯით არის შელესილი“. ქალაქში 44 ეკლესია იყო. ავტორი მათგან გამოარჩევს „სიონად წოდებულ ქართულ ეკლესიას“, „მაღალი სამრეკლოს მქონე სომეხთა მონასტერ ვანქს“ და „მოღინის სახელზე აგებულ სომხურ ეკლესიას“. ასევე, ყურადღებას ამახვილებს კათოლიკეთა ეკლესიაზე, „არც თუ დიდ, მაგრამ საკმაოდ კარგ მდგომარეობაში მყოფ მეჩეთზე“, „ქალაქთან ახლომდებარე... 2000 წლის წინ ნაგებ და დღესაც კარგ მდგომარეობაში მყოფ წარმართულ გუმბათიან სამლოცველოზე“. წარმართულ სამლოცველოში ავტორი უნდა გულისხმობდეს ათეშგას, რომელიც დგას სოლოლაკის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე, კლდისუბანში, ამჟამინდელ გომის ქუჩაზე.

ყურადღებას იქცევს ნარიყალას და მეტეხის ციხეების აღწერა – 1819 წლისათვის ნარიყალაში ჯერ კიდევ მდგარა ქვით ნაგები ეკლესია და მეფის სასახლე; ავტორის გადმოცემით ციხის წყლით მომარაგებისათვის მტკვრამდე გაყვანილი ყოფილა მიწისქვეშა გვირაბები, რომელთაგან ერთი ავლაბრის ხიდის ქვეშ ჩადიოდა მტკვრამდე, მეორე კი ციხის დასავლეთით მდებარე წყარობამდე აღწევდა. ალყის შემთხვევაში ძველი მეტეხის ციხესაც ჰქონია მტკვრამდე მიმავალი მიწისქვეშა გასასვლელი წყლით

მოსამარაგებლად.

ერთი სიტყვით, იოსებ შაგუბატოვი, როგორც XIX საუკუნის 10-იანი წლების, ასევე, შედარებით ადრინდელი ეპოქის თბილისის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის.

ავტორი საყურადღებო ინფორმაციას გვაწვდის თბილისის მოსახლეობის შესახებ. იოსებ შაგუბატოვს, როგორც სახელმწიფო მოხელეს, დეტალური მონაცემები ჰქონია ხელთ. იგი გადმოგვცემს მოსახლეობის სულადობრივ რაოდენობას: ცალ-ცალკე აღწერილია მამაკაცების და ქალების, ქართველების და სხვა ეთნიკური წარმომავლობის ადამიანთა რაოდენობა.

ვიდრე უშუალოდ შაგუბატოვის ცნობებს შევეხებით, მოკლედ მიმოვიხილათ აღნიშნული ეპოქის თბილისის მოსახლეობის შესახებ არსებულ მონაცემებს. XIX საუკუნის პირველი ათეული წლების თბილისის, ისევე როგორც მთელი საქართველოს, მოსახლეობის ზუსტი რაოდენობის დადგენა საკმაოდ რთულია. სხვადასხვა წლებში შედგენილი მონაცემები მნიშვნელოვნად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მაგალითად, კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტების მეორე ტომში გამოქვეყნებულია ცნობა, რომლის მიხედვითაც ირკვევა, რომ 1803 წლის იანვარში ჩატარებული აღწერის მიხედვით, თბილისში, გარეუბნების ჩათვლით, ყოფილა 3000 სახლი, 20 000 მცხოვრებით¹². აღნიშნულ წყაროსაგან განსხვავებულ ინფორმაციას იძლევა ცენტრალურ საისტორიო არქივში დაცული იმავე აღწერის მონაცემები. წყარო გამოქვეყნებულია 1925 წელს ს. კაკაბაძის მიერ¹³. ს. კაკაბაძის მონაცემებით 1803 წლისათვის თბილისის მოსახლეობა შეადგენდა 12 000 ადამიანზე ნაკლებს¹⁴. მონაცემებს შორის არსებულ განსხვავებას ს. კაკაბაძე შემდეგ ახსნას უძებნის: „... აღწერილობაში წარმოდგენილია მხოლოდ სრულწლოვანი მოსახლეობა, მცირეწლოვანი აღრიცხვაში არ ყოფილან შეტანილი. ამ საკითხში შეიძლება სინათლე შეიტანოს თვით აღწერის წარმოების ინსტრუქციამ, უკეთუ ასეთი მომავალში აღმოჩნდება“¹⁵. ამ ფაქტორის გათვალისწინებით ს. კაკაბაძე მიიჩნევს, რომ თბილისის მოსახლეობა 1803 წლისათვის შეადგენდა 20 000 ადამიანს.

განსხვავებულია შ. კაკურიას შეხედულება. მისი აზრით, მონაცემებში არასრულწლოვანი მოსახლეობაცაა დაფიქსირებული. თუმცა მიიჩნევს, რომ გამოკითხული მოსახლეობის უნდობლობის, აღმწერების ნაკლები

¹² Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссией. Т. II, гв. 1046.

¹³ ს. კაკაბაძე. ქალაქ ტფილისის აღწერა 1803 წლის. საისტორიო მოამბე. წ. II. ტფ. 1925, გვ. 27-104.

¹⁴ აღწერის მონაცემებზე დაყრდნობით ს. კაკაბაძეს გამოთვლილი აქვს საერთო ციფრი – 11 805 ადამიანი (იხ.: ს. კაკაბაძე. ქალაქ ტფილისის აღწერა 1803 წლის, გვ. 29); შ. კაკურია ამ მონაცემს აზუსტებს და მიუთითებს 11 906 მოსახლეს (იხ.: შ. კაკურია. ქ. თბილისის მოსახლეობა 1803-1970 წწ. თბ. 1979, გვ. 12).

¹⁵ ს. კაკაბაძე. ქალაქ ტფილისის აღწერა 1803 წლის, გვ. 29.

კონპეტენციის და სხვა ფაქტორების გათვალისწინებით მოსახლეობის 10-15 პროცენტი გამოტოვებული უნდა ყოფილიყო. შესაბამისად, შ. კაკურია თვლის, რომ 1803 წლისათვის თბილისის მოსახლეობის რიცხვი რუსული ჯარის და რუსი მოხელეების გარეშე უნდა ყოფილიყო 13 700¹⁶.

შ. მესხიას აზრით, ამ პერიოდში თბილისში 14 620 ადამიანი ცხოვრობდა. აღნიშნული ციფრი გაანგარიშებულია შემდეგი მეთოდით: 1803 წლის აღწერის მიხედვით, თბილისში 2924 კომლი ირიცხებოდა, ერთ კომლში ხუთი ადამიანის ათვლით სწორედ აღნიშნულ ციფრს ვიღებთ¹⁷.

1807-1808 წლებში საქართველოში იმყოფებოდა გერმანელი ორიენტალისტი კლაპროთი, რომელიც აღნიშნავს: „ეხლა ტფილისში ირიცხება, იქ მცხოვრებ რუსი მოხელეებისა და ჯარის გარდა, 18 000 მკვიდრი, რომელთაგანაც დაახლოებით ნახევარს სომხები შეადგენენ. ტფილისში ირიცხება იმ ცნობების მიხედვით, რომელიც მე პოლიციემისტერისაგან მივიღე... 3684 მესკუთრე სახლებისა“¹⁸.

თბილისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ასეთივე განსხვავებული მონაცემები გვხვდება მომდევნო წლებშიც. მ. სამსონაძე სხვადასხვა საარქივო მონაცემებზე დაყრდნობით მიუთითებს, რომ თბილისში 1816 წელს ფიქსირდება 10 001 ადამიანი, ხოლო 1823 წელს 29 859, 1832 წელს კი – 24 200¹⁹.

როგორც ვხედავთ, მონაცემები მნიშვნელოვნად განსხვავებულია. თითქმის ყველა ავტორი, რომელიც აღნიშნულ საკითხს ეხება, თანხმდება, რომ ცნობები არ არის ზუსტი და ხშირად იწვევს გაუგებრობას²⁰.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, იოსებ შაგუბატოვის, როგორც სახელმწიფო მოხელის მონაცემებს, ვფიქრობთ, გარკვეული მნიშვნელობა აქვს. მისი ცნობით, თბილისში, გარეუბნების (ავლაბარი, გარეთუბანი) ჩათვლით, 1819 წლისათვის 18 624 ადამიანი ცხოვრობდა, საიდანაც 9637 მამაკაცი და 8987 ქალი ყოფილა. მათგან ქართველი 1531 კაცი და 1535 ქალი იყო, მუსლიმი – 147 კაცი და 148 ქალი, კათოლიკე – 97 კაცი და 95 ქალი, დანარჩენები კი სომხები იყვნენ.

როგორც ვხედავთ, მონაცემები დეტალურია, რაც მის სანდოობის

¹⁶ შ. კაკურია. ქ. თბილისის მოსახლეობა 1803-1970 წწ., გვ. 14-15.

¹⁷ შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტ. II. თბ. 1983, გვ. 260.

¹⁸ ს. კაკაბაძე. ქალაქ ტფილისის აღწერა 1803 წლის, გვ. 30-31.

¹⁹ მ. სამსონაძე. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში, გვ. 193.

²⁰ აღნიშნულ მოსაზრებას აფიქსირებს თითქმის ყველა ავტორი (იხ.: პ. გუგუშვილი. საქართველოს და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX სს. ტ. I. თბ. 1949, გვ. 657-669; შ. კაკურია. ქ. თბილისის მოსახლეობა 1803-1970 წწ., გვ. 19; მ. სამსონაძე. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში, გვ. 192 და სხვა).

ხარისხს ამაღლებს. ჩვენი აზრით, მას ხელთ უნდა ჰქონოდა 1816-1817 წლების კამერალური აღწერის ოფიციალური მონაცემები. რაც შეეხება დასახელებულ ციფრს (18 624 მოსახლე), სრულიად ლოგიკურად მოჩანს²¹. აღნიშნული დასკვნის გაკეთების საშუალებას გვაძლევს შაგუბატოვის მიერვე აღწერილი თბილისის სივრცითი განშლა, რომლის მიხედვითაც, იმდროინდელი ქალაქი XVIII საუკუნის II ნახევრის თბილისზე უფრო ვრცელ ფართობს მოიცავდა. XVIII საუკუნის II ნახევრში კი თბილისში, გარეუბნების (ავლაბარი, გარეთუბანი) ჩათვლით, დაახლოებით 20 000 ადამიანი ცხოვრობდა²².

საბოლოოდ შეიძლება აღინიშნოს, რომ XVIII საუკუნის II ნახევარსა და XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში თბილისის მოსახლეობა დაახლოებით იდენტური იყო და საშუალოდ შეადგენდა 18-20 ათასს ადამიანს. ბუნებრივია, სხვადასხვა ნეგატიური მოვლენების (მაგალითად, ეპიდემიების, სამხედრო მოქმედებების) შედეგად დროდადრო მოსახლეობის რაოდენობა მცირედობდა, თუმცა არა კატასტროფულად²³.

ჩვენს ხელთ არსებული წყაროდან ასევე ირკვევა, რომ XIX საუკუნის

²¹ 1816 წლისათვის თბილისის მოსახლეობას 20 000 მცხოვრებით განსაზღვრავს რუსი დიპლომატი და არქეოლოგი ალექსანდრე ნეგრი (იხ.: ჯ. სამუშია. თბილისის მოსახლეობა და ტერიტორია XVIII საუკუნეში. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII. თბ. 2013, გვ. 191). აღნიშნული ცნობა უახლოვდება შაგუბატოვის მონაცემებს.

²² იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გერმანული ტექსტი ქართლი თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. ტ. II, გვ. 133; იაკობ რაინეგსი. მოგზაურობა საქართველოში. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ვია გელაშვილმა. თბ. 2002, გვ. 158; ჯ. სამუშია. თბილისის მოსახლეობა და ტერიტორია XVIII საუკუნეში. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII, გვ. 185-93.

²³ ლიტერატურაში ამ მხრივ განსაკუთრებული ყურადღება, ბუნებრივია, ალა-მაჰმად ხანის თბილისზე ლაშქრობის შედეგად მოსახლეობის მასობრივ კლებაზე მახვილდება. თუმცა ამ შემთხვევაშიც ცნობები ხშირად გაზვიადებულია. ჩვენთვის ცნობილია, რომ კრწანისის ბრძოლის წინ, 1795 წლის 8 აგვისტოს, თბილისიდან არაგვის ხეობაში მასობრივი ევაკუაცია განხორციელდა, რის შედეგადაც მოსახლეობის უმეტესობა სპარსელების ტყვეობას გადაურჩა. ასევე, ცნობილია, რომ ერეკლე II-მ 1796 წლის განჯაში ლაშქრობისას თბილისიდან წაყვანილი ტყვეების ნაწილი უკან დააბრუნა. ყველაზე მყარი არგუმენტი იმისა, რომ თბილისის მოსახლეობის კატასტროფული კლება არ მომხდარა, ეს არის 1795 წლამდელი საიჯარო ფასების შედარება 1801 წლის მონაცემებთან. 1801 წელს თითქმის ყველა იჯარის ფასი ან უტოლდებოდა წინანდელ მდგომარეობას, ანდაც მცირედით ჩამორჩებოდა მას. იჯარების ფასები კი პირდაპირპროპორციულად დამოკიდებული იყო მოსახლეობის რაოდენობაზე (დაწვრ. იხ.: ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის. თბ. 2010, გვ. 117-120).

დასაწყისში რუსული მმართველობის დამყარების მიუხედავად, იმ პერიოდში ჯერ კიდევ არ იყო შეცვლილი მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა და იგი XVIII საუკუნის მიწურულის მსგავსი იყო. ბუნებრივია, რუსი ჯარისკაცები და მოხელეები თბილისის მოსახლეობაში არ იანგარიშებოდა. ასევე, ოფიციალურ მონაცემებში არ შედიოდა ღროებით მცხოვრებნი და საკუთრების არ მქონე მოსახლეობა. ამასთანავე, დიდი ალბათობით შესაძლებელია, რომ არც ის ოფიციალური მონაცემები იყოს სრულყოფილი, რომლითაც იოსებ შაგუბატოვი ხელმძღვანელობდა, რადგან აღნიშნულ ეპოქაში 100 პროცენტი სიზუსტით აღწერის წარმოება თითქმის გამორიცხული იყო²⁴. ამდენად, თბილისის მოსახლეობა იმ დროს დასახელებულ ციფრზე მცირედით მაინც მეტი იქნებოდა.

იოსებ შაგუბატოვი მოსახლეობასთან ერთად ცნობებს გვაწვდის თბილისის ფართობზეც. ავტორის ცნობით, თბილისის ფართობი, გარეუბნების – ავლაბარის და გარეთუბანის – ჩათვლით, შეადგენდა 175000 კვადრატულ საჟენს, რაც დაახლოებით 80 ჰექტარს უდრის²⁵. ამ ცნობაზე დაყრდნობით შესაძლებელი ხდება თბილისის მოსახლეობის სიმჭიდროვის გაანგარიშება: ჰექტარზე 233 ადამიანი. იმ შემთხვევაში თუ ოჯახს 5 წევრით განვსაზღვრავთ, ერთ ჰექტარზე დაახლოებით 46-47 კომლს უნდა ეცხოვრა. თუმცა, გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ 175000 კვადრატული საჟენი, ბუნებრივია, მხოლოდ საცხოვრებლად არ გამოიყენებოდა და აქ უნდა ვიგულისხმოთ მოედნები, ხეხეები და სხვა არასაცხოვრებელი ტერიტორია. ამ ფაქტორის გათვალისწინებით, თბილისის მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვე ერთ ჰექტარზე 46-47 კომლზე მეტი იქნებოდა²⁶. ეს მონაცემი თამამად შეგვიძლია გავავრცელოთ ზოგადად შუა

²⁴ ვ. ჯაოშვილის დაკვირვებით, 1873 წლის უკანასკნელი კამერალური აღწერის დროსაც კი გამოტოვებულთა რაოდენობა შეადგენდა 3,5 პროცენტს, ხოლო რაც უფრო ადრე ტარდებოდა აღწერა, მით უფრო მეტი იქნებოდა გამოტოვებულთა რიცხვი (იხ.: ვ. ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ. 1984, გვ. 70).

²⁵ ჯ. სამუშია მიიჩნევს, რომ თბილისის საერთო ფართობი XVIII საუკუნეში დაახლოებით 108 ჰექტარს შეადგენდა, რომელიც ამოთვლილი აქვს ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ შედგენილი თბილისის გეგმის თანამედროვე რუკაზე დაფენის შედეგად (იხ.: ჯ. სამუშია. თბილისის მოსახლეობა და ტერიტორია XVIII საუკუნეში. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII, გვ. 188-189). ეს მონაცემები უახლოვდება შაგუბატოვის მონაცემებს, რომელიც, სავარაუდოდ, თბილისის ფართობს არ მიათვლიდა სეიდაბადს და სხვა ბალებს.

²⁶ ჯ. სამუშია მიიჩნევს, რომ თბილისში მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვე იყო ჰექტარზე 58 კომლი (ჯ. სამუშია. თბილისის მოსახლეობა და ტერიტორია XVIII საუკუნეში. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII, გვ. 198).

საუკუნეების თბილისზე²⁷.

იოსებ შაგუბატოვის ცნობები ძვირფასი წყაროა ამ ეპოქის საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. მართალია, XIX საუკუნის დასაწყისისათვის აღნიშნული საკითხის შესახებ სხვა წყაროებიც გაგვაჩნია, ხოლო თავად შაგუბატოვის ცნობების ეკონომიკური ასპექტები მკვლევარ მ. სამსონაძეს მასშტაბურად აქვს გამოყენებული²⁸, თუმცა, ვფიქრობთ, რომ აღწერაში დაცული ინფორმაცია ჯერ კიდევ საჭიროებს შესწავლას.

ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა შიდა ბაზრის აღწერა, საიდანაც ირკვევა, რომ XIX საუკუნის დასაწყისისათვის ქვეყანაში საშინაო ბაზრის ჩამოყალიბების, შინაგანი ინტეგრაციის პროცესი ძალზედ შორს იყო წასული. ბაზართან მჭიდროდ დაკავშირებული ჩანს ქვეყნის ყველა კუთხის მოსახლეობა, მათ შორის დაბალი ფენები. ავტორის გადმოცემით: „მოდინ ტფილისში მთიულები, ფშაველები და ხევსურები. ზოგიერთ მათგანს ჩამოაქვს ლობიო ლიტრა 20-ად (20 კაპიკად, ანუ აბაზად – ავტ.), ქათმები და მამლები – 10-ად (10 კაპიკად, ანუ ორ შაურად – ავტ.) და სხვა წვრილმანი. ყველაფერ ამას ცვლიან მარილსა და ბამბეულის ნაწარმზე. ტფილისისკენ მათ სავარაუდოდ 4 დღის გზა მაინც აქვთ გასავლელი. მათი ტანსაცმელი და სხვა აღკაზმულობა ცხენზე ან ჯორზეა აკიდებული. ერთი სიტყვით, მათ მიერ ჩამოტანილი საგნები ვერცხლით 10 მანეთისა ძლივს იქნება. გლეხებს ჩამოაქვთ ტყეში შეგროვილი 1-2 საპალნე წაბლი, სელის ძაფი, საკმაოდ სქელი ტილო. ყოველივეს ჰყიდიან ფულზე, სამაგიეროდ ყიდულობენ ბამბეულის ქსოვილს, გამოყვანილ თევზს, წელას, ხიზილალას და მარილს. იმერლების აღკაზმულობის ღირებულებაც კი 10 მანეთს ბევრად არ აღემატება. ამ წვრილმანი და უმნიშვნელო ვაჭრობისათვისაც კი დიდი სიამოვნებით მიდიან ტფილისში... მათ მოგების სურვილი იმდენად არ იზიდავს, რამდენადაც ცნობისმოყვარეობა“. ავტორი დეტალურად გადმოგვცემს ცალ-ცალკე კახეთის, ქართლის, მთიულეთის, ქვემო ქართლის, იმერეთის მოსახლეობის როგორც გასაყიდ, ასევე, მათ მიერ თბილისის ბაზარზე შექმნილ პროდუქციას.

საგანგებოდაა აღწერილი საგარეო ვაჭრობა. ავტორი ეხება რუსეთთან, ოსმალეთთან, სპარსეთთან, სამხრეთ კავკასიის სახანოებთან და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან ვაჭრობის საკითხებს. დეტალურად აღწერს, როგორც საიმპორტო, ასევე, საექსპორტო პროდუქციას. სავაჭრო

²⁷ ამ დასკვნამდე მივდივართ ორი მიზეზის გამო: ჯერ ერთი, რომ 1819 წლისათვის უკვე მოხდებოდა ალა-მაჰმად ხანის შემოსევის შედეგების სრული აღმოფხვრა და მეორეც, ამავე აღწერიდანვე ნათლად ჩანს, რომ იმ პერიოდისათვის რუსულ ხელისუფლებას ქალაქში კარდინალური ცვლილებები არ ჰქონდა განხორციელებული.

²⁸ იხ.: მ. სამსონაძე. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მეტაბოლში.

პროდუქციის ასორტიმენტი ძალზე ფართოა, იმდენად ფართო, რომ ერთ შემთხვევაში, „მეწვრილმანების“ სავაჭრო პროდუქციის ჩამოთვლისას, როგორც ავტორი აღნიშნავს, მას ზოგიერთი პროდუქციის დასახელების რუსულად თარგმნა უჭირს.

საყურადღებოა თბილისელი ვაჭრების და ხელოსნების საქმიანობის დეტალური აღწერაც. ასეთ დაწვრილებით ცნობებს სხვა წყაროებში ვერ ვხვდებით და, შესაბამისად, მრავალ საინტერესო დეტალს ვიგებთ. მაგალითად, ავტორის ცნობით, „ბაყლები... ყველაზე მეტად ნესვითა და საზამთროთი ვაჭრობენ, მათ იციან მთელი ზამთრით, ახალი მოსავლის შემოსვლამდე შენახვა“²⁹. დალაქების შესახებ აღნიშნულია: „დალაქები პარსავენ წვერსა და თმას, სისხლს უშვებენ ლანცეტითაც, ყანწითაც და წურბელებითაც, ისინი იღებენ კბილებსაც“. ჩამოთვლილია ბაზაზების, ყაზაზების, მეწვრილმანების, ბაყლების, სანთლებით მოვაჭრეების, მეხამლეების, ყაჯარღუზების, მექუდეების, მეწუდეების, ხარაზების, მეჩექმეების, კუპრავეების, მაზმანების, მეზანღუკეების, მეუნაგირეების, ფალანღუზების, ფეიქრების, მჩითავეების, ქეჩის ოსტატების, მებარგულების, მესაათების, მღებავების, ოქრომჭედლების და ზარგარების, ხმლის ოსტატების, მეჩახმახების, ალაფების, მიკიტნების, სირაჯების, ნალბანდების, ღურგლების, მხერხავების, ქვისმთლელების, დალაქების და ა. შ. საქმიანობა.

მანუფაქტურული საწარმოებიდან ავტორი გამოყოფს აბრეშუმის წარმოებას, ტყავის წარმოებას, რომელიც დაუხვეწავი ყოფილა, სამღებროებს, მეთუნეობას. საპნის სახარშები – ავტორის თქმით – არ ყოფილა სათანადო დონის, ხოლო ქვემეხებისა და ზარების ჩამოსასხმელი, მინისა და დენტის საამქროები იმ დროისათვის განადგურებული ყოფილა. ერთი სიტყვით, მანუფაქტურული წარმოება XVIII საუკუნის II ნახევართან შედარებით დაქვეითებული ჩანს³⁰.

ავტორი დეტალურად აღწერს მოსახლეობის ყოველდღიურ ყოფას. მოგვითხრობს მშობიარობის, ნათლობის, ნიშნობის, ქორწინების, გლოვის, დღესასწაულების, ქალთა ხელსაქმობის, ცრურწმენების და სხვა ზნეჩვეულებების შესახებ.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია თბილისში გამართული დღესასწაულების აღწერა, საიდანაც კარგად ჩანს სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის ხალხთა თანაცხოვრების მნიშვნელოვანი დეტალები: „საგანგებო დღესასწაული ეწყობა აღდგომის კვირას სადილის შემდეგ – სომხები და ქა-

²⁹ შესაძლებელია ამან განაპირობა კიდევ ხილის ამ სახეობის სახელწოდებაც კი – საზამთრო.

³⁰ XVIII საუკუნის II ნახევარში მანუფაქტურული წარმოების შესახებ იხილეთ: ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის.

რთველები (ძირითადად ქალები) წინა სადამოს შეიკრიბებიან ნორაშენის სომხურ ტაძართან და სეირნობენ. ბრწყინვალე შვიდეულის ორშაბათს გააქვთ ტფილისის მახლობლად ჩრდილოეთის მთაზე მდებარე გამოქვაბულში, სადაც თავს იყრიან ქართველი, სომეხი და მაჰმადიანი ქალები, კაცები კი მარტო ქართველები და სომხები არიან. ამ ქვაბულში ლოცვების წასაკითხად არანაირი პირობა არ არსებობს. შუადღეს (2-3 საათისათვის) უკვე დიდგვაროვნებიც გამოჩნდებიან საყურებლად. მთელი ხალხი 2 ნაწილად იყოფა და ერთმანეთს მწყობრად და გაშმაგებით ჯოხებით შეებმიან. ამ თამაშებს თათრულად და ქართულად ჯვრითობას, დღესასწაულს კი გორიჯვარობას ეძახიან“.

საკმაოდ მდიდარი სურათია დახატული მოსახლეობის ყოფაცხოვრების შესახებ: „დაბალი ფენის ქალები ისვამენ ფერუმატილს, თვალებსა და წარბებს შავად იღებენ მელნის კაკლით, იფართოვებენ. თავად-აზნაურთა ქალები ამას თანდათან ერიდებიან.

კაცებსა და ქალებს, რომელთაც აქვთ საუკეთესო ტანსაცმელი, მას მხოლოდ სადღესასწაულოდ იცვამენ, ჩვეულებრივ დღეებში კი უბრალო ტანსაცმელს იცვამენ. ქალები უფრო იპრანჭებიან, იმიტომ, რომ ძირითადად ისინი დადიან ქორწილებსა და სხვა შეკრებებზე. კაბის გარდა, თავზე, მკერდზე, ყურებზე და თითებზე სხვა ბევრ სამკაულს ატარებენ. ზოგადად, კაბები ქალებს მდიდრული აცვიათ, ამიტომაც მათი ქმრები ვალიდან ვერ ამოდიან“.

ამ შემთხვევაში გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ძირითადად აღწერილია თბილისური ყოფისათვის დამახასიათებელი ნორმები.

შედარებით მოკლედ, თუმცა ცალკეა აღწერილი „იმერეთის მიწის ნობათი და მისი მაცხოვრებლების ზნე-ჩვეულებები“, „ქართლისა და ანანურის მხარის შესახებ“, „კახეთისა და სიღნაღის მაზრის შესახებ“, „ტფილისის მაზრისა და სამოურაოების შესახებ“.

ყურადღება გამახვილებულია, ასევე, მოსახლეობის სხვადასხვა ფენის განათლების დონეზეც. მაგალითად, ქართლის მოსახლეობის შესახებ აღნიშნულია: „უგვანონი ზოგადად გაუნათლებელი, სამაგიეროდ, თავად-აზნაურები და გორის მოქალაქენი განსწავლულები, ზრდილობიანები არიან“. ხოლო კახეთის – „გლეხები აქაც გაუნათლებლები არიან, არც თავად-აზნაურები და სამაზრო ქალაქების მაცხოვრებლები არიან მათზე წინ წასულნი, მაგრამ არიან ზრდილობიანები მიმართვაში და ზოგადად სამართლიანები. აქ დაბალი ფენის მოსახლეობა სიმამაცითა და გერგილიანობით თავადაზნაურობასაც კი უსწრებს“.

ავტორი, ასევე, მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდის შინამეურნეობის შესახებ. აღწერილია თონე და პური გამოცხობის ტექნოლოგია, ხორბლის და ქერის მოყვანის ტრადიცია და მოსავლიანობის ოდენობა,

ღვინის დამზადების და არყის გამოხდის პროცესი, მეფუტკრეობა, ბრინჯის მოყვანა, სხვადასხვა სახის ზეთის გამოხდა, აბრეშუმის გამოყვანა, ბამბის თესვა და ბამბეულის ნართის გამოყვანა.

როგორც ვხედავთ, იოსებ შაგუბატოვის აღწერილობა საზოგადოებრივი ცხოვრების მრავალი საკითხის შესახებ მდიდარ ინფორმაციას გვაწვდის. ვფიქრობთ, წყაროს პუბლიკაცია ხელს შეუწყობს აღნიშნული პერიოდის საქართველოს ისტორიის მრავალი ასპექტის უკეთ შესწავლას.

დოკუმენტი

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
Ros-110

/1r/

ადმოსავლეთ საქართველოსა³¹
და იმერეთის
საშინაო მდგომარეობის
აღწერა

იოსებ შაგუბატოვის მიერ

ქალაქ ტფილისში³²
1819 წელი

³¹ ტექსტში მითითებულია Грузия – იგულისხმება ადმოსავლეთ საქართველო.

³² ტექსტში მითითებულია – Тифлис.

/2r/ ვინაიდან მდინარე მტკვარი სხვა მდინარეებზე დიდია და მთელ საქართველოს კვეთს, ამიტომაც საჭიროდ ჩავთვალე თავდაპირველად მისი აღწერა.

მდინარე მტკვრის აღწერილობა

მდინარე მტკვარი გამოედინება კოლას³³ და კარნუს მთებიდან, თურქეთის სამფლობელოებიდან, მიედინება ქართლის სამცხეზე³⁴, გაივლის მიწებს: ჰერეთს³⁵, რანს და მოვაკანს. სალიანის ქვემოთ, არაქსთან შეერთების შემდეგ, კასპიის ზღვაში ჩაედინება. ზოგ ადგილას ისეა გაშლილი და თავთხელი, რომ ფონს იოლად გახვალ, ხოლო ვიწროებში საკმაოდ ღრმაა³⁶. მასში ჩაედინება შემდეგი მდინარეები: კოლას წყალი³⁷, არტაანის წყალი, ჯავახეთისა და სამცხის წყლები, რომლებიც თურქეთის ოლქებიდან მოედინებიან; ქართლის, კახეთის, ჰერეთის³⁸, რანის და მოვაკანის და ყაზახ-მამშაღილუს ყველა მდინარე, სულ 59 მდინარეა. მტკვრის წყალი, განსაკუთრებით სამცხესა და ქართლში, სასმელად სასიამოვნოა, მასში მრავლადაა სხვადასხვა სახის გემრიელი თევზი. ნაპირი ალაგ-ალაგ ფრიალოა, ტყითაა დაფარული, ხოლო სადაც ირწყვება, ნოყიერი³⁹ საძოვრებია და ალაგ-ალაგ ლაქაშითაა დაფარული. იქ მრავლადაა გარეული ფრინველი და ცხოველი. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე /2v/ ტფილისის მახლობლად რუსებმა ააგეს ხის 20 წისქვილი, რომელიც განსაკუთრებულად გამოსადეგია ქალაქისათვის, მაგრამ ძველი ქვის წისქვილები მდინარეებზე – ვერესა და კოჯორზე – ზამთარში ყინვისგან, ხოლო ზაფხულში კი გვალვისგან უმოქმედონი ხდებიან.

ტფილისის აღწერილობა

ტფილისი გარეუბნებით სამხრეთიდან შემოსაზღვრულია ხეობებით;

³³ ტექსტში მითითებულია – Колас.

³⁴ ტექსტში გამყოფი ნიშნის გარეშეა მითითებული – Самцхиси Карталинию.

³⁵ ტექსტში მითითებულია – Герет.

³⁶ ტექსტში მითითებულია – глубка

³⁷ ტექსტში მითითებულია – Колиса.

³⁸ ტექსტში მითითებულია – Горет.

³⁹ ტექსტში მითითებულია – Тучьныя.

აღმოსავლეთიდან – ლოჭინით, რომელსაც დღეს უწოდებენ ომანისხევს⁴⁰, ჩრდილოეთიდან – ხევძმარის ხევით⁴¹ მტკვრამდე, დასავლეთიდან კი – კრწანისის, შინდისის, წაკვისის და წყნეთის⁴² მთებით⁴³, ხოლო ჩრდილოეთიდან ესაზღვრება მთა, რომელიც საბურთალოს მინდვრის მიღმა მდებარეობს.

ტფილისი უწინ სამი ქალაქისაგან შედგებოდა, კერძოდ, ტფილისი, კალა და ისანი⁴⁴. ისანი მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე იყო გაშენებული. იგი ისანს გამოყოფდა ტფილისისა და კალასაგან. დასავლეთით მდებარე წაკვისისა და კოჯრის მთებიდან გამომდინარე წყაროები, რომლებიც შემდეგ სამხრეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით ჩაედინებიან მტკვარში, ყოფენ ტფილისსა და კალას. იმ ადგილას, სადაც ძველი ტფილისი იყო გაშენებული, /3r/ დღეს სეიდაბადის ბაღებია⁴⁵. ისანი დღეს ავლაბრად

⁴⁰ ლოჭინი – მდინარე გარდაბნის მუნიციპალიტეტში, მტკვრის მარცხენა შენაკადი. მდინარე ლოჭინს ვახუშტი ბატონიშვილიც ომანისხევად მოიხსენიებს: „... ლოჭინამდე, რომელსა ეწოდების ომანის-ჰევი“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 333).

⁴¹ ტექსტში მითითებულია – Хевцзмари. ეს მდინარე ამჟამად მოქცეულია კოლექტორში, რომელიც გლდანის ტბასთან იღებს სათავეს, გადის ხევძმარის ქუჩის ქვეშ და უერთდება მტკვარს.

⁴² ტექსტში მითითებულია – Цхнетского.

⁴³ ავტორის მიერ მოცემული განსაზღვრებები უზუსტოა. ამასთანავე, უნდა აღინიშნოს, რომ ქალაქი ასეთ ვრცელ ტერიტორიაზე გაშენებული არ ყოფილა. ავტორი აღნიშნულ საზღვრებში, სავარაუდოდ, გულისხმობს როგორც საკუთრივ თბილისს და მის გარეუბნებს, ასევე, ადმინისტრაციულად მასზე მიწერილ მთლიან ფართობს. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ შაგუბატოვის მითითებული საზღვრები ემთხვევა ვახუშტის მიერ აღწერილ მეოთხე სადროშოს საზღვრებს (იხ.: ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 333).

⁴⁴ ტექსტში მითითებულია – Исни. ასევე უწოდებს ვახუშტიც: „ხოლო ტფილისი არს სამი ქალაქი – ტფილისი, კალა და ისანი“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 333).

⁴⁵ ვახუშტი „სეიდაბადს“ ასე განმარტავს: „აქ, თაბორს, ყოფილა ციხე. არამედ აწ შემუსრვილის არს. აქ დასხნა შასევიმ (ირანის შაჰი სეფი I 1629-1642 წწ. – ავტ.) სეიდნი, მის გამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს. ყოფილან ეკლესიანი დიდშენნი, არამედ აწ შემუსრვილნი არიან“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 334); არქეოლოგიური აღმოჩენებით დასტურდება, რომ აღნიშნულ ტერიტორიაზე (შაგუბატოვის მიხედვით: „სადაც ძველი ტფილისი იყო გაშენებული, დღეს სეიდაბადის ბაღებია“), დღევანდელი აბანოებიდან 300 არაგველის ობელისკამდე, დიდი სამრეწველო უბანი უნდა ყოფილიყო განლაგებული. ამ ადგილას ქალაქის ერთ-ერთი მთავარი დასახლებაცაა ნაკარაუდები, რაც აღნიშნული ცნობებითაც დასტურდება. ქალაქის ეს ნაწილი, სავარაუდოდ, XIII საუკუნის I ნახევარში განადგურდა და დიდი ხნის მანძილზე აღარ აღდგენილა (იხ.: მ. მიწისვილი. მოჭიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში IX-XIII სს. თბ. 1979, გვ. 21; ჯ. სამუშია. თბილისის მოსახლეობა და ტერიტორია XVIII საუკუნეში. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII, გვ. 185-93).

იწოდება, კალას კი ტფილისს ეძახიან. ტფილისი გარეუბნებით: ავლაბარი და გარეთუბანი⁴⁶, საძოვრების გარეშე, შეადგენს 175000 კვადრატულ საუენს⁴⁷. ტფილისში მრავლადაა სამხრეთით მდებარე მთებიდან გამომდინარე ცხელი და თბილი მინერალური წყლები. აქ გაშენებული ქვის აბანოებიდან მოსახლეობას მნიშვნელოვანი შემოსავალი აქვს. ქალაქის სამხრეთ ნაწილში კლდოვან მთაზე დგას ციხე-სიმაგრე⁴⁸, საიდანაც მტკვრის ნაპირამდე დაშვებულ დამრეც ლარტაფზე ამფითეატრის მსგავსადაა გაშენებული ქალაქი. ციხის შიგნით ქვით ნაგები ეკლესია და მეფის სასახლეა, რომელიც ხანდაზმულობის გამო ნაწილობრივ დანგრეულა⁴⁹, არც ციხეა უკეთეს მდგომარეობაში – ვერც ძველი დიდება შეინარჩუნა და ვერც პირვანდელი დანიშნულება – მის თავზე მდებარე მთები თავდაცვისუნარიანობას ამცირებენ. ალყაშემორტყმულთა წყლით მომარაგებისათვის მტკვრამდე გაყვანილია მიწისქვეშა გვირაბები, რომელთაგან ერთი ავლაბრის ხიდის⁵⁰ ქვეშ ჩადის მტკვრამდე, მეორე კი ციხის დასავლეთით მდებარე წყარობამდე მიდის. ქალაქი ტფილისი ციხიდან მოყოლებული სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით გარშემორტყმულია ძველი ქვის კედლებით, აღმოსავლეთის მხარე კი მტკვარს ებჯინება⁵¹.

/3v/ დღესდღეობით, როგორც ქალაქის, ისე ციხის კედლები იშლება

⁴⁶ ტექსტში მითითებულია – Горетубანი.

⁴⁷ ≈80 ჰექტარს.

⁴⁸ იგულისხმება ნარიყალა.

⁴⁹ ვახუშტიც იხსენიებს ნარიყალას ციხეში არსებულ ეკლესიას და სასახლეს, რომელსაც თავისი პირვანდელი ფუნქცია გაცილებით ადრე დაუკარგავს: „...კალას არს ციხე, ნაშენი მაღალს კლდესა ზედა... მაღალს ციხეში არს ეკლესია გუმბათიანი წმიდის ნიკოლაოზისა და სასახლე მეფისა, პალატნი დიდ-დიდნი და შუენიერნი. არამედ დაუტევია... მეფემან როსტომ, ჩამოხლულა კალა ციხიდან კიდის ყურამდე და მისცა სპარსთა...“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 334).

⁵⁰ ავლაბრის ხიდი მდ. მტკვარზე უძველესი დროიდან არსებობდა და ისანს კალასთან აკავშირებდა. დიდი ხნის მანძილზე ხიდს ხის მასალით აშენებდნენ, რაც აადვილებდა მტრის შემოსევის დროს მის დაშლას და შემდეგ თავიდან აშენებას. ხის ხიდი ერთმანეთთან იყო და ნაპირზე ამოყვანილ მაღალ მძლავრ ბურჯებს ეყრდნობოდა. 1795 წელს, ალა-მაჰმად ხანის შემოსევის დროს, დანგრეული ხიდი მალევე აღადგინეს, მაგრამ 1805 წელს ადიდებულმა მტკვარმა წაიღო. 1805 წელსვე ააგეს ახალი ხიდი, რომელიც 1826 წელს ხისავე თაღოვანი ხილით შეცვალეს. ლითონის ხიდი 1870 წელს ააგეს. 1805 წლიდან დიდი ხიდის მახლობლად მოქმედებდა უფრო პატარა ხის ხიდიც, რომელიც შედარებით არასაიმედო იყო და, ძირითადად, ფეხით მოსიარულენი იყენებდნენ. დიდ ხიდს ავლაბრის, ხოლო პატარა ხიდს მეტეხის ხიდს უწოდებდნენ (თბილისის ენციკლოპედია. თბ. 2002, გვ. 665).

⁵¹ შაგუბატოვის მიხედვით, მდ. მტკვარი თბილისის (ანუ კალასა და საკუთრივ თბილისის) აღმოსავლეთით მიედინება. ვახუშტი კი აღნიშნავს: „... კალას უდის ჩრდილოთ-აღმოსავლით, ტფილის – ჩრდილოთ...“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 333-334). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შაგუბატოვის განმარტებები ამ მხრივ არ გამოირჩევა სიზუსტით.

და ჩამოშლილ ქვებს სხვა სახაზინო მშენებლობებზე იყენებენ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გაშენებულია მეტეხის ციხე-სიმაგრე. უწინ ლამაზი და ძლიერი ციხე ყოფილა, რომელიც დაუნგრევიათ. ამჟამად მის სანაცვლოდ აგებულია ახალი, საკმაოდ ლამაზი ციხე-სიმაგრე⁵². მის ქვემოთ, სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ფრიალო ნაპირზე, რამდენიმე ბუნებრივი მღვიმეა. მათგან ერთ-ერთში განსაკუთრებულ დღეებში სალოცავად დადიან. ალყის შემოხვევაში ამ ციხესაც ჰქონდა მტკვრამდე მიმავალი მიწისქვეშა გასასვლელი წყლის მოსამარაგებლად.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევენ სიონად წოდებული ქართული ეკლესია, მაღალი სამრეკლოს მქონე სომეხთა მონასტერი ვანქი⁵³ და მოლნინის⁵⁴ სახელზე აგებული შესანიშნავი სომხური ეკლესია. აქვეა სომეხთა

⁵² მეტეხის ციხე შუა საუკუნეებში თბილისის ერთ-ერთი მთავარი ციხადელი იყო. ციხეს ეკვროდა სავაჭრო-სახელოსნო რიგები, უფრო ჩრდილოეთით კი – დასახლება ავლაბარი. ციხე XVII საუკუნეში მეფე როსტომს განუახლებია. 1748 წელს, სპარსელთა გარნიზონის განდევნის შემდეგ, ერეკლე II-მ დაიკავა და მორღვეული გალავანი აღადგინა. 1795 წლის ალა-მაჰმად ხანის შემოსევის დროს დაზიანდა. ალექსი ერმოლოვის მთავარმართებლობის (1816-1827 წწ.) დროს მეტეხის ძველი ციხესიმაგრე დაანგრევს და მის ადგილას აიგო ყაზარმული ციხის კორპუსები. რუსეთის ხელისუფლებამ ციხე საპრობილედ აქცია, ხოლო მეტეხის ღვთისმშობლის ეკლესიას სატუსაღოს შიდა ეკლესიის ფუნქცია მიენიჭა. მეტეხის ციხის კორპუსები საბოლოოდ XX საუკუნის 50-იან წლებში აიღეს (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 663-665).

როგორც აღწერილობიდან ჩანს, 1819 წლისათვის ახალი საპრობილე უკვე აგებული ყოფილა. სატუსაღოს აგების შემდგომ მეტეხის ღვთისმშობლის ეკლესიას ძველი დიდება იმდენად დაუკარგავს, რომ ავტორი არც კი მოიხსენიებს მნიშვნელოვან ეკლესიებს შორის. საყურადღებია ის ფაქტიც, რომ იოსებ შავუბატოვი მნიშვნელოვან ეკლესიებს შორის არც ანჩისხატს მოიხსენიებს.

⁵³ ვანქი, ფაშავანქი – სომხური ეკლესია გარეთუბანში, ღვთისმშობლის სახელობისა. მდებარეობდა ავანანთხევის (სალალაკისწყალი) და მტკვრის შესაყარზე, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, მუხრანის (ახლანდელი ნიკოლოზ ბარათაშვილის) ხიდის მახლობლად. ძველ თბილისში ცნობილი იყო „ფაშავანქის“ (ფაშას მონასტერი) სახელით. დ. კარიჭაშვილის ცნობით, ვანქის მონასტერში „... მჯდომარებს ევმიანით წარმოვლენილი ეპისკოპოსი, ანუ არხიეპისკოპოსი“. თარიღდება XIV-XVI საუკუნეებით. ეკლესია XVIII საუკუნეში რამდენჯერმე განახლდა და გადაკეთდა. XX საუკუნის 30-იან წლებში ნიკოლოზ ბარათაშვილის (ყოფილი მუხრანის) ქუჩის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით დაანგრევს. ამჟამად შემორჩენილია XIX საუკუნის სამრეკლო. ეკლესიასთან არსებობდა სასაფლაო. ეკლესიის მიმდებარე ტერიტორიას ვანქის უბანი ეწოდებოდა (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 463-464).

⁵⁴ ტექსტში – Мынини.

მოლნინი – სომხური ეკლესია, ღვთისმშობლის სახელობისა. მდებარეობს ლაღო გუდიაშვილის მოედნის სამხრეთით, ლაღო ასათიანის ქუჩის მარჯვენა მხარეს. ეკლესიის აგების სხვადასხვა თარიღს ასახელებენ. ჩვენამდე მოღწეული ეკლესია აგებულია 1751 წელს. ამჟამად დაზიანებულია. მის გვერდით მდებარეობს „მცირე მოლნინი“, მოლნინის წმინდა გიორგის ეკლესია (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 690).

დედათა მონასტერი, კათოლიკეთა ქვის ეკლესია⁵⁵, არც თუ დიდი, მაგრამ საკმაოდ კარგ მდგომარეობაში მყოფი მეჩეთი. ქალაქთან ახლომდებარე მთაზე დგას 2000 წლის წინ ნაგები და დღესაც კარგ მდგომარეობაში მყოფი წარმართული გუმბათიანი სამლოცველო⁵⁶. ამათ გარდა, ქალაქში კიდევ 44 სახაზინო და კერძო შემოწირულობებით აგებული ეკლესია და 3700 სახლია, რომელთაგან უმეტესობა ღარიბი და უღამაზოა, ხოლო მათი ფანჯრები ქალაქზე არ გადის.

/4r/ ზოგიერთ სახლს აქვს მიმდებარე ბაღი, კოჯრისა და წავკისის მთებიდან გამოყვანილი სარწყავით. ძველი ქუჩები უმეტესწილად ვიწრო და მიხვეულ-მოხვეულია⁵⁷, მაგრამ ამჟამად, შეძლებისდაგვარად, მიმდინარეობს მათი გაფართოება და კეთილმოწყობა. მოქალაქეთა ყველა სახლი ქვისაა, თუმცა მხოლოდ მცირე ნაწილია ნაგები კირით. დანარჩენი აშენებულია თიხით. გარედან და შიგნიდან გაჯით არის შელესილი⁵⁸. ძველ შენობებს არ გააჩნიათ ისეთი ლამაზი და სწორი ფორმები, როგორც ახლად აშენებულებს. სასტუმროები და სავაჭრო დახლები ადრინდელთან შედარებით საკმაოდ გამართული და მოკაზმულია. ტფილისის გარეუბნებში: ავლაბარში, გარეთუბანსა და სეიდაბადში მოსახლეობის უმეტესობა ცხოვრობს დაბალ, ღარიბ ქონმახებში, გარეთუბანში კი უფრო სანახევროდ მიწაში ჩაღრმავებული სახლები ჭარბობს. ავლაბარში სახაზინო ნაგებობათაგან გამოირჩევა ლამაზად და მდიდრულად გაშენებული ყაზარმები, ხოლო ტუბანის მთაზე თავმოძვრილ წამოჭიმულა მთავარსარდლის⁵⁹ სასახლე⁶⁰.

⁵⁵ აღნიშნულ ეკლესიას ვახუშტიც იხსენიებს: „კალას არს რომაელთა ეკლესია ერთი და მონოზონნი“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 337).

⁵⁶ სავარაუდოდ, იგულისხმება ცეცხლის თავგანისმცემელთა ტაძარი – ათეშგა (სპარსულად ათეშგაჰი; ათეშ – ცეცხლი, გაჰ – ადგილი), სადაც მუდმივად ენთო ცეცხლი. აქ ცეცხლის დასანთებად იყენებდნენ მხოლოდ ხეხილის შეშას, რომელიც წვის დროს სასიამოვნო სურნელს გამოსცემდა. დაახლოებით IV-VII საუკუნეებში აგებული ათეშგა დგას სოლოლაკის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე, კლდისუბანში, ამჟამინდელ გომის ქუჩაზე. თბილისის ათეშგა გეგმით სწორკუთხა და ნახევარსფერული გუმბათით გადახურული ნაგებობაა, ნაშენია კვადრატული ფორმის აგურით. შემორჩენილია აღმოსავლეთის ნაწილი (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 276).

⁵⁷ იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი, რომელიც საქართველოში იმყოფებოდა 1771-1772 წლებში, აღნიშნავს: „... მთავარი ქუჩები ოდნავ განიერია საყენზე, უმეტესობა კი უფრო ვიწროა“ (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გერმანული ტექსტი ქართლი თარგმანიურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაუთო გ. გელაშვილმა. ტ. II, გვ. 133).

ამ ცნობის მიხედვით მთავარი ქუჩების სიგანე დაახლოებით 2, 5 მეტრი ყოფილა, უმეტესობა კი მათზე ვიწრო.

⁵⁸ ანალოგიურ სურათს იძლევა ვახუშტიც: „სახლნი ნაშენნი არიან ქვა-ტალახითა და გალესილი გაჯითა“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 338).

⁵⁹ იგულისხმება კავკასიის მთავარმართებელი.

⁶⁰ ტოპონიმი „ტუბანი“ სხვა არც ერთ წყაროში არ გვხვდება, თუმცა მთავარსარდლის,

მის მახლობლად დიდი სახაზინო ბაღია გაშენებული, რომელსაც უწინ ქვემოთ ჰქონდა აუზი. ამჟამად, უფრო ხელსაყრელ ადგილას, მისგან ზემოთ მოაწყვეს მდიდრული აუზი, რომელიც წყალს იღებს იმიტუტრუქისა⁶¹ და სოლოლაკის მთებიდან. აუზს აქვს ულამაზესი შადრევანი და ორი გალერეა, რომლებიც კიდევ უფრო ალამაზებენ ამ ადგილს.

ბაღში გაშენებულია სხვადასხვა ჯიშის ხილის ხეები, /4v/ ვენახი და ყვავილები. აქ ზაფხულობით სეირნობენ წარჩინებულები, უკრავს მუსიკა.

ამ სახლის გარდა, მიმდებარე ტერიტორიაზე თავისი არქიტექტურით გამოირჩევა არსენალი და სამხედრო ჰოსპიტალი⁶². თუმცა ეს უკანასკნელი დაბლობში მდებარეობის გამო კარგავს თავის სიდიადეს, ამიტომაც, მის ნაცვლად ავლაბრის ქვემოთ ააგეს ახალი შენობა. განსაკუთრებით გამოირჩევა გრანიტის ლამაზი შენობა – სახაზინო სახლი, რომელიც იტევს ტიპოგრაფიას, სამუსიკო გუნდს და მრავალ მოხელეს. ტიპოგრაფიაში იბეჭდება რუსულ და ქართულ სამოქალაქო ენებზე⁶³. ამ შენობების მახლობლად არაერთი სახაზინო დაწესებულების შენობაა განთავსებული. აქვეა სხვადასხვა ენაზე მოქმედი საქალაქო სასწავლებელი. ამის გარდა, მიმდებარე ტერიტორიაზე მრავლადაა მდიდრული არქიტექტურით ახლად აგებული კერძო სახლი.

თავად ქალაქში საერო შენობებიდან გამორჩეულია გუბერნატორის სახლი⁶⁴, საფოსტო კანტორა და საქალაქო პოლიცია, ასევე, სხვადასხვა

ანუ მთავარმართებლის სასახლის ადგილმდებარეობა ჩვენთვის ცნობილია: ეს არის ამჟამინდელი მოსწავლე-ახალგაზრდობის ეროვნული სასახლე. სასახლის ადგილად შეარჩიეს ქალაქის კედლების გარეთ მიმდებარე უბანი („გარეთუბნის“ მახლობლად), სადაც მანამდე მეფეთა ბაღები და ვენახები ყოფილა გაშენებული. აქედან იწყებოდა „რუსეთის გზა“ და, ბუნებრივია, რუსულმა ადმინისტრაციამ ეს უბანი შეარჩია. 1802 წელს ამ ადგილას ქართველ ოსტატებს აუგიათ მთავარმართებლის სასახლე, რომელიც 1807 წელს ახალი ნაგებობით შეუცვლიათ. XIX საუკუნის 20-იან წლებში მის ნაცვლად კლასიციზმის სტილში ახალი სასახლე აიგო, რომელიც 1844 წლიდან მეფისნაცვლის სასახლედ იწოდებოდა. იმავე საუკუნის 60-იან წლებში სასახლეს კვლავ განუცდია ძირეული რეკონსტრუქცია. 1918-1921 წლებში სასახლეში საქართველოს მთავრობამ დაიღო ბინა (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 689).

როგორც ჩანს, XIX საუკუნის 10-იან წლებში სასახლის გარშემო ახალი დასახლება გაჩენილა, სადაც, ძირითადად, ადმინისტრაციული შენობები განთავსდა. ამ პერიოდიდან დაიწყო სოლოლაკში ბაღების გაჩეხვა, რომელთა ადგილი დაიკავა თბილისის მაღალი ფენის წარმომადგენელთა სახლებმა.

⁶¹ დღევანდელი მთაწმინდა.

⁶² არსენალის შენობა მდებარეობდა მთავარმართებლის სასახლის მახლობლად, ახლანდელი პარლამენტის შენობის ზედა ტერასაზე (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 302, 673). სამხედრო ჰოსპიტალიც მის სიახლოვეს უნდა ყოფილიყო.

⁶³ იგულისხმება არა საეკლესიო, არამედ საერო შრიფტები.

⁶⁴ გუბერნატორის სასახლე როსტომ მეფის სასახლის ნანგრევების ადგილას 1809 წელს აიგო. მეფის სასახლის განადგურებამდე მიმდებარე ტერიტორიას ბატონის მოედანი ეწო-

დაწესებულებათა სახლი, რომელიც დიდია, მაგრამ ულამაზო. ამ სახლთან ახლოს არის ქვის შენობა, რომელიც ადრე მეფის აბანო იყო, დღეს კი იქ განთავსებულია ზარაფხანა, /5r/ ხოლო ზარაფხანის ადრინდელი შენობა სიძველის გამო მიტოვებულია. ხარების სახელობის კათოლიკური ეკლესიის ბრწყინვალე გუმბათი დაქცეულია, თავად შენობა კი, ისევე როგორც თურქული მეჩეთი, მაღაზიად არის გადაკეთებული⁶⁵. ციხის ქვემოთ, ქალაქის აბანოს კართან, უწინ საბაჟო იყო სპარსეთიდან მომავალი საქონლისათვის; ამჟამად ეს საბაჟო აბანოს კარიდან მოშორებით, ლამაზ ადგილას გააშენეს. ქალაქის გარშემო განთავსებულია სამი კარანტინი⁶⁶: გარეთუბნის, ორთაჭალის⁶⁷ და ავლაბრის. ქალაქში სამი მშვენიერი მოედანია, განსაკუთრებული სილამაზით გამოირჩევა ახალი. ქალაქს გარეუბნებთან – ავლაბართან, გარეთუბანთან და სეიდაბადთან – აკავშირებს ხის უმნიშვნელო ხიდები. პირველის ნაცვლად⁶⁸ და მის მაღლა აიგო ახალი, ლამაზი და საჭირო ხიდი. ავლაბრის ხიდის აღმოსავლეთით წმიდა აბოს საძვალეა. თავად ქალაქში არაერთი სასწავლებელია, რომლებიც ქართულ და სპარსულ ენებზე ფუნქციონირებენ; ქალაქს მიღმა, ვანქის სომხურ მონასტერთან ახლოს, დიდ და მდიდრულ შენობაში განთავსებულია სომხური და სხვა ენებზე მოქმედი სასწავლებელი ტიპოგრაფიითურთ. ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთით და სამხრეთით მდებარე ბაღები მტკვრის წყლით, მთებიდან მომდინარე სხვა მდინარეებითა და რუებით ირწყვება. განსაკუთრებით ბევრია ვენახი. ხეხილის ჯიშებიდან გამოირჩევა /5v/ უნაბი. მიუხედავად იმისა, რომ ქალაქის აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით მდებარე მინდვრები ურწყავია, მაინც იძლევა ხორბლისა და ქერის საკმაოდ კარგ მოსავალს. აღმოსავლეთით, ლილოს მთის მახლობლად, არის მარილიანი ტბა, რომელიც ზაფხულში შრება. ხოლო მტკვრის მარცხნივ, ნავთლულის ველზე, მტკვრის მახლობლად მოიპოვებენ მცირე რაოდენობით ნავთს⁶⁹.

დებოდა, გუბერნატორის სასახლის აგების შემდეგ XIX საუკუნის მიწურულამდე კი – გუბერნატორის მოედანი (ამჟამინდელი ერეკლე II-ის მოედანი) (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 399).

⁶⁵ აღნიშნული მეჩეთი დიდი ხნის დანგრეული ყოფილა. ვახუშტი აღნიშნავს: „ურუმთ (ოსმალებს) ქრისტესა ჩღკზ (1727 წ.) აღაშენეს სამი (მეჩეთი), არამედ შემუსრნა შანადირ (ნადირ შაჰი – 1735-1747 წწ.)“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 336).

⁶⁶ კარანტინი (ფრ. ორმოცი) – ადგილი, სადაც გარკვეული დროის (40 დღე) განმავლობაში აჩერებდნენ უცხო ქვეყნებიდან შემოსულ საქონელს, პირუტყვს და ადამიანებს ინფექციურ დაავადებებზე კონტროლის დასრულებამდე. ამ ხნის განმავლობაში მათ ეკრძალებოდათ ადგილობრივებთან კონტაქტი.

⁶⁷ ტექსტში - Артачальский.

⁶⁸ იგულისხმება ავლაბრის ხიდი.

⁶⁹ მცირე რაოდენობით ნავთის მოპოვების შესახებ ვახუშტიც წერს: „ხოლო ტფილისის

ქალაქის დასავლეთ მხარეს არის მცირე მონასტერი მთაწმინდა, რომელიც აგებულია იმიტუტრუქის მთის ციცაბო ფერდობებზე⁷⁰. მდინარე ვერეზე, რუსეთისკენ მიმავალ დიდ გზაზე გადებულია საკმაოდ გამძლე და ძველი ქვის ხიდი. ტფილისში კლიმატი გაზაფხულზე და შემოდგომაზე საამოა, ზამთარი ზომიერი, ხოლო ზაფხული ცხელი, მაგრამ ჯანმრთელია⁷¹. ტფილისი იყოფა 5 ნაწილად, რომლისგანაც 3 თავად ქალაქის ფარგლებშია, მეოთხე ავლაბარია, მეხუთე კი გარეთუბანი⁷². მოსახლეობა 18624 სულს შეადგენს, საიდანაც 9637 მამაკაცია, 8987 კი – ქალი. ამთგან ქართველია – 1531 კაცი და 1535 ქალი, კათოლიკე 97 კაცი და 95 ქალი, მაჰმადიანი 147 კაცი და 148 ქალი, დანარჩენები სომხები არიან⁷³.

/6r/

ვაჭრობის შესახებ

საქართველოში ვაჭრობა უძველესიდან სომეხთა ხელშია, რომლებიც ვაჭრობენ რუსეთთან, თურქეთთან, სპარსეთთან და სახანოებთან⁷⁴, ასევე, ლეკებთან და სხვა მთიელ ხალხებთან.

მთავარი საქონელი გადის რუსეთში, განსაკუთრებით თხელი და სქე-

სამკრ-აღმოსავლით არს ნავთლუხი. მუნ დის ნავთი კიდესა მტკურისასა, არამედ წყლის სიახლოვით მრავალი არ აიღების“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 338).

⁷⁰ შდრ.: ვახუშტი: „... დასავლეთით, იმიტუტრუქის კლდესა შინა, არს მონასტერი მთაწმიდისა, აწ ცალიერი“ (იხ.: ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 338).

⁷¹ შდრ.: ვახუშტი: „... ზაფხულ ცხელი და არა გაუძლისი, ზამთარ ცივი. გაზაფხულ-შემოდგომა მშუენი და სატრფო“ (იხ.: ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 338).

⁷² ვახუშტის მიხედვით, თბილისი ოთხ ნაწილად იყოფა: „ხოლო აწ უწოდებენ ოთხთავ ქალაქთა აწ ტფილისს და განყოფით: კალას-ტფილისსა, ტფილისს-სეიდაბადს და ისნს-ავლაბარს, და გარეთ-უბანი არს ტფილისისა“ (ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 338). ესა არის შუა საუკუნეების თბილისის დაყოფის ტრადიციული სქემა. იოსებ შაგუბატოვი კი ქალაქს 5 ნაწილად ყოფს. როგორც ჩანს, ასეთ უბანად ავტორი მთავარსარდლის სასახლის მიმდებარე ტერიტორიას (სოლოლაკს) მიიჩნევს, სადაც ახლად აგებული სახაზინო (არსენალი, სამხედრო ჰოსპიტალი და სხვ.) და კერძო შენობები იყო განთავსებული.

⁷³ შდრ.: ვახუშტი: „მსახლობელნი არიან ციხესა და სეიდაბადს სპარსნი მოჰმადიანნი, ხოლო ციხესა გარეთ უფროს სომეხნი და მცირედ ქართველნი, ქცევა-ზნით ქართულითა“ (იხ.: ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 338).

⁷⁴ იგულისხმება სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე განჯის, ერევნის, ნახიჭევნის, ყარაბაღის, შაქის, ბაქოს და სხვა სახანოები.

ლი ტილო, სხვადასხვა სახის ბეწვეული: თეთრყელიანი მელიის, წავის⁷⁵, ფოცხვერის, მგლის; ასევე – თახვის და კვერნის ტყავი, ასევე, მუშკი⁷⁶; სხვადასხვა სახის შალეული, მარგალიტი, ზოგჯერ ძვირფასი ქვებიც კი; ენდროთი შეღებილი და შეუღებავი დაურთავი ბამბა⁷⁷, ასევე, სხვადასხვა სახის ბამბეულის ქსოვილი და სხვა.

რუსეთიდან შემოაქვთ

ჭიაფერა⁷⁸, ლილა, მაუდი, ოქროსა და ვერცხლის ფარჩეული, ოქროსა და ვერცხლის ძაფი, მათგან ნაქარგი სირმა, ეპოლეტები, შარფები და სხვა ამგვარი; ხავერდი⁷⁹, აზლასი, თაფთა, გრანეტური⁸⁰, კოლენკორი, მიტკალი, ჩითები და ნახევარჩითები, სხვადასხვა ფერის სტამედები⁸¹, კამლოტები⁸², სხვადასხვა სახის ნაქსოვი ტილო. აუცილებელი საქონლიდან შემოჰქონდათ ციყვის ზურგისა და მუცლის ტყავები. სხვადასხვა ფერის ტარსიკონი, ტყავეული, ვერცხლის, სპილენძისა და რკინის ნაკეთობები, მინის ჭურჭელი, თუნუქი და ყვითელი თითბრისებრი სპილენძი, კალა, ნიშადური, შაქარი, ჩაი, ყავა და სხვადასხვა საკვები პროდუქტი და სასმელი.

/6v/

თურქეთში იგზავნება

თხელი და სქელი აბრეშუმი, კვერნისა და თეთრყელიანი მელიის ბეწვი, ფოცხვერის ტყავი, ტფილისში გამოყვანილი კამეჩის ტყავი, ასევე, თხის ბეწვი, ცხვრის მატყლი, ჯაგარი, ენდრო, შაბი და გაჰყავთ საკმაოდ

⁷⁵ ტექსტში – Порешня – წავისებრთა ოჯახის წარმომადგენელი.

⁷⁶ Бобровая струя (Бобровый мускус) – იგივე კასტორეუმი, მუშკი – თახვის შინაგანი ჯირკვალი, რომელიც გამოჰყოფს არომატიზირებულ ნივთიერებას. იგი გამოიყენებოდა პარფიუმერიასა და მედიცინაში. ახასიათებს ანტისეპსური, დამამშვიდებელი მოქმედება.

⁷⁷ ტექსტში – Бумага пряденная.

⁷⁸ Канцелярное семя – ქართულად ითარგმნება როგორც ჭიაფერა – მრავალწლიანი ბალახოვანი მცენარე; აქვს ყურძნის მტევნის მსგავსად შეკრებილი ნაყოფი (საღებავად და მელნის დასამზადებლად იხმარება) (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. VIII. თბ. 1964, გვ 1252).

⁷⁹ ტექსტში – Бархат обьяр и полу-обьяр.

⁸⁰ ტექსტში – Гранетур. ერთგვარი აბრეშუმის მკვრივი ქსოვილი.

⁸¹ ერთგვარი ფერადი ქსოვილი ტანსაცმლის მოსართავად.

⁸² მატყლის მკვრივი ქსოვილი, ზოგჯერ აბრეშუმის ან ბამბის ნარევით.

დიდი ოდენობის მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი. იქიდან შემოაქვთ სხვადასხვა სახის ძვირფასი ქვები, მარგალიტი, ხავერდი, ატლასი, კოლენკორი, სხვადასხვა ხარისხის ჩითი, ფერადი თავსაფრები, რომელსაც ქალები იყენებენ, ფოლადი, ცხენისა და ჯორის ნალები, სხვადასხვა სახის სუნამოები, საჭმელ-სასმელი.

სპარსეთთან ვაჭრობა ხორციელდება ოქროს⁸³, ვერცხლის, სპილენძის ფულით, ნაკეთობებით, ქსოვილებით, ჭიაფერათი, ტფილისელი ქალების ვერცხლისა და ოქროს ნაქარგობებით⁸⁴, ბალიშისპირის ფორებით (ქართულად ეწოდება დორისპირი), ჩულებით და ხალიჩებით – სუზანით, რომელსაც ქალები იყენებდნენ აბანოში დასაფენად; გააქვთ, ასევე, აბრეშუმისა და მატყლის ქსოვილი, რომელიც რუსეთიდან შემოაქვთ, ვერცხლის ძაფები, ლეკებისა და სხვა მთიელი ხალხების მიერ დამზადებული სქელი ნაჭრები, ნაბდები, ბამბეული, შაბი, ცვილი, ერბო⁸⁵, თაფლი, ხინჯილა და სხვა⁸⁶.

სპარსეთიდან შემოაქვთ

მარგალიტი, ძვირფასი ქვები, ცისფერი საღებავი, /7r/ ორი სახეობის შალი, ასევე, სარტყელებისათვის აბრეშუმის ოქრონაქარგი ქსოვილები: დობა-დარაი-ბაბი, ატლას ბაბი და აბრეშუმის ქსოვილები: დარაია, შეიდიში, მოვი, თაფთა, ატლასი, ხათაია და სხვა. სხვადასხვა ბამბეული ქსოვილი, რუსეთიდან დიდი ოდენობით მოწოდებული ბამბეული. სხვადასხვა წვრილმანი საქონელი, ხილი, თეთრყელიანი მელიისა და კვერნის ბეწვეული, ქეჩის სახელწოდებით ცნობილი აქლემის ბეწვის სხვადასხვა ხარისხისა და სიდიდის ხალიჩები.

⁸³ ტექსტში – Червонцами.

⁸⁴ ქართული ოქრონემსური (ოქროქსოვილი) და ვერცხლნემსური (ვეცხლქსოვილი) ნაკეთობა, რუსი მოხელეების ცნობით, ირანსა და ოსმალეთში დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ და ის აზიაში საუკეთესო ნაკეთობად ითვლებოდა. მისი ფასი ძალიან მაღალი ყოფილა – 50-400 მანეთის ფარგლებში (იხ.: პ. გუგუშვილი. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში. ტ. I, გვ. 118).

⁸⁵ ტექსტში – масло – ერბო, კარაქი, ზეთი.

⁸⁶ იოსებ შაგუბატოვი ოსმალეთსა და ირანში გასატან საქონელს შორის არ ასახელებს ენდროს, რაც გაკვირვებას იწვევს – ამ პერიოდში ენდროს ექსპორტის მაჩვენებელი შთამბეჭდავად გამოიყურება. პ. გუგუშვილის გამოთვლით, ყოველწლიურად ირანსა და ოსმალეთში საქართველოდან 10 000 ბათმანი, ანუ 66-70 ათასი მანეთის ენდრო გადიოდა (იხ.: პ. გუგუშვილი. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში. ტ. I, გვ. 118).

სახანოთა ქალაქებში გააქვთ

ოქრო და ვერცხლი დიდი ოდენობით. ჭიაფერა, რუსეთიდან შემოსული სხვადასხვა სახის საქონელი, ოქროსა და ვერცხლის ძაფები, ტილო, სელის ძაფი, კალა, ნიშადური, ფოლადი, სხვადასხვა სახის რკინა, წითელი სპილენძი და რუსული 5 კაპიკიანი მონეტა, შაქარი, რომი, საწერი ქაღალდი, რუსული კაჟი და დიდი ოდენობით ცხენებს ერეკებიან.

სახანოთა ქალაქებიდან შემოაქვთ

აბრეშუმი და აბრეშუმის ქსოვილები: მოვი, შეიდიში, დარაია, ჩარკატი, ჯეჯიმი, შარავარი, სხვადასხვა ფერის აბრეშუმის ნართი; ბეწვეული: წავის, თეთრყელიანი კვერნის, მელიის, აზიური ტურის, ფოცხვერის, სამანდური კატის, თახვის ტყავი და მუშკი, მგლის და დათვის ბეწვეული; ყუბაჩური ნაჭრები და მათგან შეკერილი ხიფთანები, ნაქსოვი ხალიჩები; ლეკური სხვადასხვა სახის შაბი, რკინა; გამოყვანილი და შებოლილი თევზი, ზურგიელი, ხიზილალა, თევზის წებო⁸⁷ და ბუმტი /7v/ ღოლები-სათვის, ბრინჯი⁸⁸ და წვრილფეხა საქონელი.

შინაგანი ვაჭრობა იმერეთთან და სხვა მხარეებთან

იმერეთში გააქვთ

აბრეშუმისა და ბამბულის სხვადასხვაგვარი საქონელი, ბამბა, მატყელი, რკინა, შაბი, ცისფერი საღებავი, ჭიაფერა, ენდრო, მარილი, ფეხსაცმლის ლანჩი, სხვადასხვა ფერის თხის ტყავი, რომლისაგან კერავენ ჩექმებს, მაღალყელიან ფეხსაცმელს და სხვა; ცხენის მოსართავი, ლარი⁸⁹, ბრინჯი, ხახვი, შაქარი, ჩაი, გამოყვანილი და შებოლილი სხვადასხვა ხარისხის ზურგიელი, ხიზილალა და სხვა.

⁸⁷ თევზის წებო – სხვადასხვა სახეობის მსხვილი თევზის ბუმტისგან გამოიღება. არის უსუნო, უფერო, მაღალი ხარისხის. გამოიყენებოდა ძვირფასი ნივთების შესაწებებლად, ყელატინის ნაცვლად ალკოჰოლის წარმოებაში და მაღალი ხარისხის კანფეტების დასამზადებლად.

⁸⁸ ტექსტში – Сорочинское пшено ბრინჯის აღმნიშვნელად რუსეთში ეს სიტყვა გამოიყენებოდა XIX საუკუნის მეორე ნახევრამდე.

⁸⁹ ტექსტში – Ларии?!

შემოაქვთ

თეთრყელიანი მელიის, კვერნის, იშვიათად შავი მელიის, წავის, თახვის ბეწვი და მუსკუსი; ნელლი აბრეშუმი და აბრეშუმის ნართი, სხვადასხვა ფერის ვიწრო და თხლად ნაქსოვი სხვადასხვა ფერის თაფთა, რომელსაც ამზადებენ კანაფისაგან; ცვილი და სანთელი, ცუდი ხარისხის სპილენძი, ცხვრის ტყავი, სქელი და იშვიათი ტილო, სელის სქელი ძაფი, გამოყვანილი და შებოლილი ზურგიელი, ხილიდან მხოლოდ წაბლი შემოდოდა, რითაც მდიდარია იქაური ტყეები.

მთიანი მხარიდან⁹⁰ შემოჰქონდათ საკმაოდ კარგი ხარისხის ბეწვეული.

გორისა და ანანურის მაზრებში წარმოებული პროდუქციიდან გამორჩეულია: /8I/ ბიაზი, ჩითი⁹¹, სირმა და კამეჩის ტყავი, სპილენძი, ცვილი, მატყლი, უბრალო ქსოვილები; ასევე – მამაკაცის შეკერილი პერანგები, დიდი ოდენობით ერბო და ყველი, პურის ფქვილი, ქერი და განსაკუთრებით სხვადასხვაგვარი ბოსტნეული, ბალახეულისაგან წნული ჭილობი, კალაქვა, ნახშირი, მტკვარზე აცურებენ ხე-ტყეს, ხოლო ტივებით ეზიდებიან კირქვას.

ძირითადი ბაზრობები იმართება თელავსა და სიღნაღში, აქ იყიდება წვრილფეხა საქონელი, განსაკუთრებით ბევრია ღორი, ასევე, შემოაქვთ ტყავის გამოსაყვანად აუცილებელი მასალები.

ჭარელ ლეკებთან ვაჭრობენ დიდი ოდენობით ოქროთი და ვერცხლით, სხვადასხვა ხარისხის ბამბის ქსოვილით.

იქიდან კი შემოაქვთ თხელი და სქელი აბრეშუმი.

თბილისელი სოვდაგრების ვაჭრობა

იმათ, ვინც მანუფაქტურული ნაკეთობებით ვაჭრობენ ბაზაზეებს ეძახიან. ისინი შეისყიდნიან ერევნიდან შემოტანილი ბამბეულის ნაწილს, რომლისთვისაც თანხას იხდიან დათქმულ ვადებში, მთლიანად, ან ნაწილ-ნაწილ⁹². ამ ყველაფერს ცვლიან თხელ ნართზე წილით ერთი ორზე, /8V/ საშუალო სისქისა იცვლება წონის 13/4-ზე, ხოლო სქელ ნართში ერთნახევარჯერ მეტს იღებენ. ამგვარად გადაცვლილ ნართს აძლევენ ფეიქრებს ალაჯის (ჭრელი ნანკას სახეობა)⁹³ და ქალებისათვის უბრალო

⁹⁰ ტექსტში – Горинი. ავტორი შესაძლებელია გულისხმობდეს იმერეთის მთიან მხარეებს.

⁹¹ ტექსტში – Выдйка – ერთფერად დაჩითული სახეებიანი ბამბეული ქსოვილი.

⁹² გულისხმობს „ნისიად“ ვაჭრობას.

⁹³ ტექსტში – Нанка – უხეში, მკვრივი, მოყვითალო-მორუხისფრო ბამბის იაფფასიანი ქსოვილი, ხატაური (რუსულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. II. თბ. 1958, გვ. 43).

საჭირო ფართე ჩადრების დასამზადებლად; ასევე – სხვადასხვა ხარისხის ბიაზის დასამზადებლად, რისგანაც მჩითავეები მაგიდის გადასაფარებლებს, საფარებლებს, ჩითს და თავსაფრებს ამზადებენ, რომელებსაც მთიელები და სოფლის მცხოვრებლები ყიდულობენ. ასევე, ქალებისთვის თავსაფრებსა და პირსახოცებს ამზადებენ; სქელი ბიაზისაგან კი უბრალო ხალხი მოკლე ხიფთანებს იკერავს.

აბრეშუმით მოვაჭრეებს ყაზაზებს ეძახიან

მამაკაცის ხიფთანების შემოსაკერად, ასევე, რთავენ ოქროსა და ვერცხლის სირმებს და აბრეშუმის თასმებს. რთავენ და ღებავენ აბრეშუმს, რომელსაც საკმაოდ დიდი ოდენობით ყიდულობენ თავაურელები და ოსები. აბრეშუმში დიდი ოდენობით იხარჯება ტფილისში, სადაც თითქმის ყველა ქალი სხვადასხვა ქსოვილზე ქარგავს ოქროთი და ვერცხლით.

მეწვრილმანეები

ვაჭრობენ: ჭიაფერათი, ცისფერი და ლაჟვარდოვანი საღებავით⁹⁴, მელნის კაკლებით⁹⁵, წითელი და შავი სანდალის საღებავით, შაბით, ილით, ზაფრანით, დარიჩინით, ციტრომონით⁹⁶, მუსკატის კაკლით, ყვითელი ყვავილით, ძირათი, /9r/ პილპილით, საკმეველით, კორპით, საბრით, ვერცხლისწყლით, ტყვიით, კალით, ნიშადურით, ფოლადით, საწერი ქაღალდით, ბანქოთი, ჯიბის მაკრატლებით და მაგიდის დანებით; სასანთლეებით, თუნუქის ფურცლით, თითბირით, ჩაის სერვიზით, ქაშანურისა და მინის ჭურჭლით, სარკეებით, ინით, რომლითაც წითლად ღებავენ, ბასმადით, რომლითაც თმას იღებავენ შავად, შაქრით, არაბული და ბაღდადური ჩირით, ყურძნით, სხვადასხვა ნუშით, ფისტაოთი, კანფეტებით, ქიშმიშით და სხვადასხვა ნუგბარით, რომელთა სახელების რუსულად თარგმნა მიჭირს.

ცვილისა და ქონის (ღორის) სანთლებით ვაჭრობს სპეციალური ფენა. მეხამლეებს გამოჰყავთ ბეწვეული, კერავენ საზამთრო სამოსს ორივე სქე-

⁹⁴ ტესტში – Лазор.

⁹⁵ ტესტში – Черныльные орешки – მეკაკლური პარაზიტი, ვითარდება მუხის ზოგირთ ჯიშზე. შეიცავს გალოტანინს.

⁹⁶ ტესტში – Цитромон.

სის მცხოვრებლებისათვის, უბრალო ხალხისათვისაც იკერება ქურქები.

ტფილისში ბევრს აქვს სამკერვალო. ზოგიერთი მხოლოდ შეკვეთაზე მუშაობს, სხვები უბრალო ხალხისათვის კერავენ ქალისა და კაცის ტანსაცმელს – ჩოხებს, შარვლებს, შაროვარებს, ახალუხებს.

ყაჯარღუზი

ყაჯარღუზები, სპეციალური ოსტატები, ხავერდისაგან, ოქროსა და ვერცხლით მოქარგული აბრეშუმისაგან ან, სპარსული შალის მსგავსად, მოქარგული მატყლის ნაჭრისაგან ამზადებენ ჩულებსა და ჯეჯიმებს, /9v/ რომელთაც მდიდარი ადამიანები იყენებენ ზაფხულობით.

მექუდეები

მდაბიო ხალხისათვის ქულებს კერავენ უბრალო ყირიმული ცხვრის შავი და რუხი ტყავისაგან, მდიდრებისათვის, ასევე, ცხვრისაგან კერავენ ქურქებს და მოკლე ქურქებს მცირე ზომის სახელოებით, ღარიბებისათვის კი უსახელოს.

ვინც ქალის წინდების ნაცვლად ტარსიკონის წულებს კერავს, მეწულე⁹⁷ ეწოდება.

ცხენის აღვირის გარდა, ამზადებენ თოქალთოს, ჩულებს და ტყავისაგან დამზადებულ მოსართავს თოფებისთვის.

ხარაზები და მეჩექმეები

გასაყიდად კერავენ თხის ტყავისაგან და კემუხტისაგან (სილის მეშვეობით დაკენკილი მწვანედ ან წითლად შეღებილი ცხენის ან ჯორის ტყავი); თეთრი, შავი, წითელი, მწვანე და ყვითელი ფერის მაღალ და დაბალქუსლიან ჩექმებს, რომლებსაც მხოლოდ მამაკაცები იცვამენ და ჰქვია საცვეთები და მამაკაცებისათვის და ქალისათვის, ასევე, თხის გადმობრუნებული ტყავის /10r/ მაშიებს – ფენსაცმელს, რომელსაც ზოგჯერ ამზადებენ მოქარგული ქსოვილისაგან, ხავერდისა და აბრეშუმის ქსოვილებისგან. უბრალო ხალხს ღორის ტყავის თასმებისაგან შეკერილი

⁹⁷ ტექსტში – Цуги, Мецуге.

ფენსაცმელი – ქალამანი – აცვიათ. ოსტატებს მექალამნეები ეწოდებათ.

კუპრავები ხარისა და კამეჩის ტყავისაგან ტიკებს ამზადებენ, რომელსაც ბეწვი შიგნით აქვს მოქცეული, მას ნავთით ან ფისით პოხავენ. ასეთ ტიკში 30-დან 100 თუნგამდე ღვინო და არაყი ეტევა, ყოველი თუნგი იტევეს 9 გირვანქა სითხეს⁹⁸. ტიკებს ამზადებენ ცხვრის ტყავისაგანაც, იგი 1-დან 25 თუნგამდე ღვინოს იტევეს.

მაზმანები რთავენ თხის ბეწვს და მისგან ქსოვენ ნაჭერს ტომრებისათვის, თოკს გრეხენ ურმებსა და ორთველიან ეტლებში ხარების შესაბმელად.

ამზადებენ სხვადასხვა სახის ზანდუკებს და გარედან აკრავენ ტყავს, რთავენ აბრეშუმის ან ბამბის თასმებით.

მეუნაგირეები

ხისგან ამზადებენ უნაგირებს და ზედ აკრავენ აქლემის, კამეჩის, ხარისა და ძროხის ტყავს, მხოლოდ ამ ტყავისაგან ბეწვია აფხეკილი, უნაგირის თავებს ალამაზებენ ძვლისაგან და სადაფისაგან დამზადებული სხვადასხვა ფიგურებით.

/10v/

ფალანდუზი

ცხენებისათვის, ჯორებისათვის და ვირებისათვის აკეთებენ პალანებს, რომლებიც საპალნედ გამოდგება, უნაგირის მაგიერია, რომელთაგან ორ ცხენს ან ჯორს შემოახვევენ სქელ ნაჭერს ან ქეჩას, ვირებისათვის კი ზემოდან ტყავს აკრავენ, ქვემოდან ქეჩას, შუაში კი უგებენ თივას.

ფეიქრები

ბამბის ნართისაგან ამზადებენ ქსოვილებს უბრალო ქალების ჩადრისთვის და პირსახოცებისათვის, რომელსაც ქალები აბანოში ტანის შესამშორალებლად იყენებენ. ამას გარდა, დიდი ოდენობით ამზადებენ სხვადასხვა სახის ალაჯას და ბიაზს.

⁹⁸ 110-დან 370 ლიტრამდე.

მჩითავები

ვაჭრებისათვის ბიზნის ჩითავენ გადასაფარებლებისათვის, ფარდებისათვის, პატარა თავსაფრებისათვის, სხვადასხვა კარგი და ცუდი ხარისხის ქსოვილისათვის.

ქერის ოსტატები

მატყლისაგან თელავენ სხვადასხვა ფერის სახეებიან თექას სპარსულის მსგავსად, თუმცა ისეთი კარგი ხარისხის არ არის, ასევე, ამზადებენ /11r/ საქონელზე და ღარიბი ადამიანების საწოლზე გადასაფარებელ უბრალო თექას, ამას გარდა შეკვეთით პენტავენ ბამბას.

მებარგულებს გადააქვთ შეკვეთილი საქონელი. მესაათეთა სამუშაო მხოლოდ საათების შეკეთებით შემოიფარგლება. მღებავები და მხატვრები არც თუ დიდი ოსტატობით გამოირჩევიან.

ოქრომჭედლები და ზარგარები

სუფთა ოქროსაგან ამზადებენ ბრტყელ და მრგვალ ძეწკვებს ქალებისათვის, რომლითაც იმშვენებენ მკერდს წელამდე; ბეჭდებს მარგალიტის და სხვა ძვირფასი ქვებისაგან, მათგანვე აკეთებენ ჯვრებს, რომელთაც ქალები ღიად ატარებენ ყელზე შებმულს. სხვა საგალანტერიო ნივთებს ქალები თმის მოსართავად მოიხმარენ: შუბლზე მრგვალი ბალთის მსგავსად დაკიდულ ზოგჯერ ძვირფასი ქვებისაგან შემკულ ტიტას; ოქროსაგან და ძვირფასი ქვებისაგან დამზადებულ ჯიდას, ანუ სულთანას მსგავსს; ქართველი და სომეხი ქალები ატარებენ საყურეებს და სხვა სამკაულებს. იგივე ოსტატები ამზადებენ ხატებისათვის ლითონის ჩარჩოებს, სასადილო ჭურჭელს და სხვა. ხოლო ზარგარები განსაკუთრებით ისეთი ვერცხლის ძვირფასი ჭურჭლის გაწყობით არიან დაკავებულნი, როგორცაა აზარფეშა, ის წვნიანის გადასაღებ სწორტანიან კოვზს გვაგონებს, კულა (დოქის ნაირგვარობა მოგრეხილი წვრილი ყელით), მათლაფები და სხვა მისთანანი. სპილენძის ოსტატები ასხამენ სასანთლებს, /11v/ ქარქაშებისათვის დეტალებს და სხვა.

ტფილისში დიდი ოსტატობით ამზადებენ ხმლებს და ხანჯლებს. ერთერთმა ხელოსანმა იმპერატორისაგან საიმპერატორო მეიარაღის წოდება,

ჯილდოდ ასი ოქროს თუმიანი და ოქროს მედალი მიიღო⁹⁹; ამზადებენ საკმაოდ კარგ თოფებსა და პისტოლეტებს. მჭედელთა ნაკეთობებიდან ცნობილია თოფის ჩახმახები, ხელსაწყოები წისქვილებისათვის და ღურ-გლებისათვის და სხვა. არაერთი ოსტატი ამზადებს სპილენძის ქვაბებს, თუნგებს, ღოქებს და სახლისათვის გამოსადეგ სხვა ჭურჭელს, რომელთაც შიგნიდანაც და გარედანაც კალავენ. თოფის ჩასადებების მოპირკეთება ხდება სადაფით, იგივე ოსტატები ამზადებენ ფანდურებს¹⁰⁰, ღოლებს, ჭადრაკს და სხვა წვრილმანებს.

ვაჭრობის, რომლებიც ყიდიან ფქვილს, ქერს, სამარხვო საკვებს, კაკალს, ხილსა და ბოსტნეულს, უწოდებენ პროსოლებს, ანუ ალაფებს. ისინი ყველაფერ ამას ყიდულობენ ბითუმად და დიდი მოგებით ყიდიან ცალობით. ამგვარად ვაჭრობენ ბაყლები; თუმცა ყველაზე მეტად ნესვითა და საზამთროთი ვაჭრობენ, მათ იციან მთელი ზამთრით, ახალი მოსავლის შემოსვლამდე შენახვა. ტფილისელები ვაჭრობენ დიდი ოდენობით ნელი და მოხარშული თევზით, დოლისათვის თევზის ბუშტით და წებოთი. ხორციის დამზადებითაც ბევრია დაკავებული /12r/ და რადგანაც ხორცი ვაჭრობენ მარხვამიც, მათ საკმაოდ დიდი შემოსავალი აქვთ. კლავენ კამენს, ძროხას, ხარს, ცხვარს, თხას და ღორს. დარიბები სახლის გასანათებლად იყენებენ ღორის ქონს. ჯაგარი კი დიდი ოდენობით გააქვთ კონსტანტინოპოლში.

ტფილისში განსაკუთრებული მზარეულები, ანუ მარკიტანტები¹⁰¹ არიან, რომლებიც საგანგებო ცივი წვნიანით ვაჭრობენ. წვნიანი ბარდის, პარკოსნების, სუნელებისა და ნიგვზისაგან მზადდება. ამზადებენ ფლავს, სხვადასხვა შეჭამადს, დაბეგვილ შემწვარ ხორცს და სხვა. მათ უწოდებენ ქაბიზის. მრავლად არიან მეპურეები, რომლებიც საკმაოდ გემრიელ პურს, ფუნთუშასა და ორცხობილას აცხობენ. ბევრი მიკიტანი ვაჭრობს არყით, ღვინით, ბურახით; ამ საქმით სირაჯებიც არიან დაკავებულნი. თუთუნჩები ჰყიდიან სხვადასხვა ხარისხის თუთუნს და ნაძვის კარგი ხარისხის

⁹⁹ ძველ თბილისში ფოლადის დამზადების საუკეთესო ოსტატები იყვნენ. ქართული ბულატი (მაღალი ხარისხის ფოლადი) თბილისში მზადდებოდა. ხმლების ჭედვის საიდუმლო მემკვიდრეობით ჰქონდათ მიღებული ოსტატ ელიზარაშვილებს. XIX საუკუნის დასაწყისში პოლიციის ზეწოლით ყარამან ელიზარაშვილი იძულებული გამხდარა რუსეთის მთავრობისათვის ქართული ბულატის დამზადების საიდუმლო გადაეცა. ხმალ-სატეგარის დამზადების შესასწავლად თბილისში რუსეთიდან ქალაქ ზლატოუსტის ქარხნის ოსტატები გამოგზავნეს. ქართველი ოსტატს კი ჯილდო გადასცეს (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 821-822; კ. ჩოლოყაშვილი. ბულატის თბილისელი ოსტატები. მეცნიერება და ტექნიკა. თბ. 1965. № 6).

იოსებ შაგუბატოვი სწორედ ამ ფაქტს აღნიშნავს.

¹⁰⁰ ტექსტში – Балалайка.

¹⁰¹ ავტორი მიკიტანს უნდა გულისხმობდეს.

მუნდშტუკებს და ჩიბუხებს, რომელთაგანაც ყველაზე მეტად ბლის ხისა ფასობს. დალაქები პარსავენ წვერსა და თმას, სისხლს უშვებენ ლანცეტი-თაც, ყანწითაც და წურბელებითაც, ისინი იღებენ კბილებსაც.

ტფილისში ნალბანდებიც საკმაოდ არიან დაოსტატებულნი თავის საქმეში.

ღურგლები და მხერხავეები დიდი ოსტატობით გამოირჩევიან, /12v/ განსაკუთრებით დაღარული ფანჯრების დამზადებაში, რომლებსაც შუშის სიძვირის გამო ჯერ კიდევ გამოიყენებენ სახლებში. ღურგალთა ნაკეთობა-ნი გამძლეობით გამოირჩევიან, გამორჩეულია მათი ხელსაწყოებიც: ხერხი და ნაჯახი, რომელიც ჰგავს ვიწრო სეკირას.

ქვისმთლელებიც დიდი ოსტატობით აკეთებენ თაღებს, რომლებიც ძირითადად მზადდება ოვალურად და ზემოთა მხრიდან მკვეთრი კუთხით გამოირჩევა.

მანუფაქტურული ნაწარმიდან გამოირჩევა აბრეშუმისაგან დამზადებული მოვი, რომლითაც კერავენ პერანგებს და ახალუხებს, სხვადასხვა ფერის დარაიას და სხვა.

ქარხნები: ტყავის

ტყავის, სხვადასხვა ფერის საღაფისა და ლანჩის გამოყვანაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ეს დარგი დაუხვეწავია. მეხამლეები ირმის ტყავისაგან ამზადებენ ცხენის მოსართავეებს, ქარქაშებს. ცხენის ტყავისაგან ამზადებენ მწვანე კემუხტას ქალების ქოშებისათვის.

მწარმოებელი მოსახლეობის ერთ დიდ ნაწილს შეადგენენ მღებავები. ძირითადად, სხვადასხვა ბამბეულის ქსოვილებს, ასევე, ლეკურ ქსოვილებს წითლად, ცისფრად და ყვითლად ღებავენ. მატყლს შავ ფერად, ხოლო საგანგებო ხელოსნები ბიაზს თეთრად ღებავენ. მეთუნეობაც საკმაოდ განვითარებულია. /13r/ აღნიშვნის ღირსია მოჭიქვისა და ჭურჭლის ფორმათა ნაირგვარობა. სიდიდის მიხედვით განსაკუთრებით გამოირჩევა ქვევრები, რომლებშიც ეტევა 700 თუნგზე მეტი¹⁰². მშენებლობისას სიმკვრივით გამორჩეულია სქელი და თხელი გამომწვარი აგური. საპნის სახარშები არ არის სათანადო ღონის, საპონი სულაც არ არის სუფთა. ქვემეხებისა და ზარების ჩამოსასხმელი, მინისა და ღენთის საამქროები ამჟამად განადგურებულია.

¹⁰² 700 თუნგი ≈ 2500 ლიტრი.

ბაზრობის აღწერა

კეთილშობილი გვარიშვილები იმერეთიდან, ქართლიდან და კახეთიდან, ასევე, ალაღარები ყაზახიდან, შამშადილუსა და ბორჩალოს დისტანციებიდან ტფილისელი ვაჭრებისაგან და მელქნეებისაგან ყიდულობენ მრავალი სახის შემოტანილ საქონელს, რომელსაც იყენებს ორივე სქესი სამოსად, სარტყელად და სხვა. ერევნის მახლობლად მცხოვრები ბამბაკის დისტანციის ალაღარები ყველაფერს ერევანში ყიდულობენ.

ქართლისა¹⁰³ და ანანურის მაზრის მამაკაცები ტფილისში ჩამოტანილი გასაყიდი საქონლის ნაცვლად ფულს ცოტას იღებენ, უფრო მეტად მიაქვთ საქონელი: ლეკური ნაბდები, ხარები და სხვა, რაც მათ მაზრებში ან საერთოდ არ არის, ან ძალიან ცუდია.

/13v/ ქიზიყელი და კახელი გლეხები კი ჩამოტანილი ღვინის სანაცვლოდ ბევრ ფულს იღებენ. ამასთან, მსხვილფეხა საქონელის – ხარების – გარდა, იმავე საქონელს ყიდულობენ, რომელსაც ქართლები.

ტფილისის მაზრის და მოურავებისაგან მართული სხვა მხარეების მოსახლეობა იმდენად ფულზე არ ვაჭრობს, რამდენადაც პროდუქციას ცვლის ბამბეულზე, ზოგჯერ მცირე ოდენობის აბრეშუმის ნაწარმსაც იღებენ, მიჰყავთ ბევრი ცხენი, მიაქვთ ცხენის აღკაზმულობა, ორივე სქესისათვის ფეხსაცმელი და სხვა მისთანანი. ბამბაკის დისტანციის მაცხოვრებლებს ტფილისში ჩამოაქვთ ხის ზეთი¹⁰⁴, ჰყიდიან მას ფულზე და სამაგიეროდ ყიდულობენ ლეკურ ნაბდებს, ტანსაცმელს, ასევე – არაყსა და ღვინოს.

ლეკებს ტფილისში ჩამოაქვთ მატყლის კარგი შავი ნაბდები, რომელსაც მოსასხამისათვის და შარვლებისათვის იყენებენ ღარიბები; თექა და თხის მატყლის ტომრები, ასევე, ცვილი, გოგირდი და სხვადასხვა სახის იარაღი. ამათგან ბოლო სამი ნაღდ ფულზე იყიდება; ხოლო სხვა ყველაფერს მოვაჭრებს ბამბეულზე უცვლიან. ამოღებული თანხით ყიდულობენ სპილენძის ჭურჭელს, როგორცაა დოქები, ქვაბები და სხვა. აქვე უნდა შევნიშნო, რომ ის ვაჭრები, რომლებიც ლეკებთან ბამბეულით ვაჭრობენ, ორმაგ მოგებას ნახულობენ: 1) საქონლიდან, რომელსაც ნაბდების სანაცვლოდ იძლევიან და 2) ნაბდებიდან, მათი დიდი მოგებით გაყიდვის შედეგად.

/14r/ ჩერქეზებსა და ოსებს ჩამოაქვთ საკმაოდ კარგი ხარისხის შალის ქსოვილი, ზოგჯერ მოაქვთ ამისაგან შეკერილი ხიფთანები და შარვლები, სხვადასხვა ფერის კრაველი, რომელსაც ადგილობრივები ქუდებად ხმარობენ, ქეჩა და თეთრი ქეჩის ხალიჩები¹⁰⁵ და ცვილი. ისინი ვაჭრობენ ლეკების მსგავსად. ზოგიერთი მათგანი ცხენებსაც მოერეკება და დიდძალ

¹⁰³ იგულისხმება გორის მაზრა.

¹⁰⁴ ტექსტში – Деревянный масло – იგულისხმება დაბალი ხარისხის ზეთი.

¹⁰⁵ ტექსტში – Кошма.

მსხვილფეხა საქონელსაც, მათ ნაღდ ფულზე ყიდიან. ამ ფულით კი ყიდულობენ ბამბეულს, მცირე ოდენობით აბრეშუმის ნაწარმს და სპილენძის ჭურჭელს. ამავე საგნების საყიდლად მოდიან ტფილისში მთიულები¹⁰⁶, ფშაველები და ხევსურები. ზოგიერთ მათგანს ჩამოაქვს ლობიო ლიტრა¹⁰⁷ 20-ად, ქათმები და მამლები – 10-ად¹⁰⁸ და სხვა წვრილმანი. ყველაფერ ამას ცვლიან მარილსა და ბამბეულის ნაწარმზე. ტფილისისკენ მათ, სავარაუდოდ, 4 დღის გზა მაინც აქვთ გასავლელი. მათი ტანსაცმელი და სხვა აღკაზმულობა ცხენზე ან ჯორზეა აკიდებული. ერთი სიტყვით, მათ მიერ ჩამოტანილი საგნები ვერცხლით 10 მანეთისა ძლივს იქნება. გლეხებს ჩამოაქვთ ტყეში შეგროვილი 1-2 საპალნე წაბლი, სელის ძაფი, საკმაოდ სქელი ტილო. ყოველივეს ჰყიდიან ფულზე, სამაგიეროდ ყიდულობენ ბამბეულის ქსოვილს, გამოყვანილ თევზს, წელას¹⁰⁹, ხიზილალას და მარილს. იმერლების აღკაზმულობის ღირებულებაც კი 10 მანეთს ბევრად არ აღემატება. ამ წვრილმანი და უმნიშვნელო ვაჭრობისათვისაც კი დიდი სიამოვნებით მიდიან ტფილისში. თუმცა უფრო მეტი თანხისათვის გაცილებით ნაკლებ მანძილზე არ გაგყვებიან გასაცვილებლად. მათ მოგების სურვილი იმდენად არ იზიდავს, /14v/ რამდენადაც ცნობისმოყვარეობა. ამ ადამიანების უბრალოება და გულუბრყვილობა არის ტფილისელთა შემოსავლის ძირითადი წყარო, ისინი მათთან ვაჭრობენ მოტყუებით; მთავრობის ჩარევით ეს ბოროტება აღმოფხვრილია: მთიელთა მიერ ჩამოტანილი საქონლის – ერბოს, ყველის, ბოსტნეულის – გადაცვლა ხდება მარილზე – 1 ლიტრა მარილი 1 ლიტრა ერბოზე შეთანხმების შესაბამისად.

მშობიარობის შესახებ

როდესაც მოდის მშობიარობის დრო, ატყობინებენ ახლობლებს. მშობიარობის დაწყების წინ ყველა ქალი სანთლებით განათებული ღვთისმშობლის ხატის წინ მხურვალედ ლოცულობს. მშობიარობისას ქალს აწვენენ თივაზე, მაცხოვრის ბაგაში შობის სასწაულის ნიშნად. ხუცესი აკურთხებს სახლს, კითხულობს სახარებას, აკურებს აიაზმას და მას შემდეგ, რაც მშობიარეს თავით სახარებას დაუდებს, გარეთ გადის. რამდენიმე დღის შემდეგ ოჯახის უფროსი ეპატიჟება არა მარტო მშობიარობისას იქ მყოფ ქალებს, არამედ სხვა ნაცნობებსაც, რომლებიც ასაჩუქრებენ ბებია ქალს. მთელ ღამეს ღხენასა და მღერა-თამაშში ატარებენ, უკრავენ დოლზე,

¹⁰⁶ ტექსტში – Теулетинцы.

¹⁰⁷ 1 ლიტრა ≈ 3.6 კგ.

¹⁰⁸ ავტორი უნდა გულისხმობდეს 20 და 10 კაბიკს – ქართულ აბაზს და ორ შაურს.

¹⁰⁹ Вязига, визига – ზუთისისებრი თევზის ნაწლავი. გამოიყენება კულინარიაში.

ფანდურზე და სხვა ეროვნულ ინსტრუმენტებზე. პირველ ასეთ დღეობას ეძახიან ძეობას, ზოგიერთი ქალი მეორე დღემდე რჩება. ახლად მოლოგინებული, ჩვეულებისამებრ, საწოლში რჩება 20 დღემდე. თივას უცვლიან მხოლოდ ერთხელ, მშობიარობიდან მეოთხე დღეს. მიმდინარე 20 დღის განმავლობაში ავადმყოფთან ყოველდღე მორიგეობს ახლო ნათესავი ქალი.

/15r/ გამოჯანმრთელების მეორე, ანუ მშობიარობიდან 22-ე დღეს, ახლად მოლოგინებული მიდის აბანოში, მხოლოდ ამის შემდეგ მიდის ქმარი მასთან. ახლადშობილი პირველი ოთხი დღის განმავლობაში დაკრულია ფიცარზე, მხოლოდ ამის შემდეგ აწვენენ მას აკვანში. ძიძები მას უძღვრიან საამო ნანას. ბორჩალოელი, ყაზახელი და შამშადილოელი მომთაბარეები, ქრისტიანები თუ მაჰმადიანები ყველაზე რთული გადასვლისასაც კი გახვეულ ჩვილს ზურგზე მიმაგრებული დაატარებენ. 1795 წელს ალა¹¹⁰-მაჰმად-ხანის მიერ ტფილისის დარბევისას აქაური ქალები გაქცევისას მშობიარობდნენ იოლად და ყველგან დაატარებდნენ ჩვილებს ყოველგვარი დაზიანების გარეშე.

ნათლობის შესახებ

შუადღის ლოცვისას ეკლესიის კარამდე მიჰყავთ ჩვილი, სადაც მას მიიბარებს მომავალი ნათლია. მღვდელი სრული აღკაზმულობით გამოდის და ნათლიას თავის გვერდით დაიყენებს, სამპირად დაგრეხს წითელი ბამბის ძაფს წმ. სამების აღსანიშნად, თან კითხულობს სათანადო ლოცვას. ამის შემდეგ ნათლია ნათლულითურთ მობრუნდება დასავლეთის მხარეს და სამჯერ უარყოფს ეშმაკს; შემდეგ კითხულობს მრწამსს. ლოცვის წაკითხვის შემდეგ მღვდელს ნათლია და ნათლული ხელში ანთებული სანთლებით მიჰყავს ემბაზამდე. ამის შემდეგ მამაო კვლავ კითხულობს ლოცვებს, სადაც ლოცავს ახალშობილს და აკურთხებს წყალს /15v/ ჯვრის გარდასახვით და სახარებით, ამავე დროს ემბაზში აწვეთებს წმ. მირონის რამდენიმე წვეთს. ამის შემდეგ, ქრისტეს სამდღიანი გარდაცვალების აღსანიშნად, სამჯერ განბანს ჩვილს ემბაზში, შეახვევს სახვევებში და ახლადნათელღებულს გადასცემს ნათლიას. ნათლულობის სახვევებს ნათლია საჩუქრად უძღვნის მღვდელს; ნათლობის შემდეგ ჩვილს ყელზე შეაბამს სამფად დაწნულ ძაფს, რომლის ბოლოზედაც ცვილის ჯვარია, შემდეგ აზიარებს და გადააწვდის ნათლიას. ეკლესიიდან გამოსვლის შემდეგ მიდიან ახლადმონათლულის სახლში, იმავდროულად მათ აცილებს მღვდელი სანთლებით, ზარების რეკვით და წმ. იოანე ნათლისმცემლის

¹¹⁰ ტექსტში – Araco.

სადიდებლის საგალობლით. სახლში ელიან ნათლიას, ყველა ნათესავი მდიდრულადაა გამოწყობილი. ნათლია ჩვილს გადასცემს დედას, თან სამჯერ იმეორებს: მიიბარეთ თქვენი შვილი ნათლობით ჩემგან შეთვისებული; შემდეგ დედა შვილს გადასცემს მოსამსახურეს, თვითონ კი თანადამსწრეებთან ერთად მიესალმება ნათლიას და შეიპატიჟებს. მუსიკის თანხლებით ახალგაზრდა გოგონათა ცეკვის შემდეგ მოზრდილები – ქალებიც და კაცებიც – სხვადასხვა ოთახში გადიან და ცალ-ცალკე ლხინობენ. ამასთან, სტუმრად იწვევენ მხოლოდ მამისა და ნათლიის ახლობლებს. სადილი ხშირად პირველი საათიდან საღამომდე გრძელდება. ამის შემდეგ ყოველ დღესასწაულზე, როგორცაა აღდგომა ან ახალი წელი, ნათლიას გაფრთხილების გარეშე უგზავნიან ვერცხლის ან სხვა ნივთებს გაწეული ხარჯისათვის. ამ ჩვევას ყველა როდი ასრულებს.

/16r/

ნიშნობის შესახებ

ქალიშვილის ნათესავები ირჩევენ საქმროს, ისე, რომ სარძლო შეიძლება არც იცნობდეს მას, ისინი თანხმდებიან მზითვზე, ან კმაყოფილებიან იმით, რასაც მშობლები დათქვამენ; პირველივე ჯერზე სასიძო სარძლოსთან აგზავნიან თავის მოძღვარს ნიშნობის ბეჭდით ან სხვა რაიმე ნივთით და თან აუცილებლად მიაყოლებს შაქარს; სადედოფლო მდიდრულად გამოწყობილი ხვდება მღვდელს, რომელიც მას ლოცავს, მის წინ დებს საჩუქრებს, ფულსაც, რისთვისაც საპატარძლოსაგან იღებს ორჯერ მეტს. ფულადი საჩუქრის ფასი 5-ნ თუმანს არ აღემატება, ზოგჯერ სულაც არაფერია; საჩუქრების მიღების შემდეგ სადედოფლო წარმოდგება, თავს დაუკრავს და მოძღვარს ხელზე ემთხვევა, მისი ნათესავები ინაწილებენ შაქარს და იშლებიან. გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ მიიპატიჟებენ სასიძოს თავისთან სახლში, სადაც იგი მიდის უახლოესი ნათესავების თანხლებით. სასიძამრო სასიძოს საკუთარი ხელით მიართმევს შარბათს¹¹¹ და საკუთარი ხელით დააღვეინებს, სასიძო მას ხელზე კოცნის, ის კი ლოყაზე. შემდეგ სასიძო თავისი სტუმრებით სუფრის ერთ მხარეს იკავებს. სუფრაზე არის ტკბილეული – მურაბები, ხილი და შაქარი. მოძღვარი კითხულობს სახარებას და ლოცავს ახლადდანიშნულებს. ყველა იქ მყოფი იღებს თითო კვნიტ შაქარს და კვლავ თავის ადგილს უბრუნდება. შემოაქვთ ყავა, შემდეგ ჩაი და ჩამოატარებენ ხილს, ყველაფერს ამას აყოლებენ /16v/ ტკბილ არაყს. მთელი ამ ხნის განმავლობაში სასიძო ჩუ-

¹¹¹ ტექსტში – შაქრიანი წყალი.

მადაა, შეუძლია მიირთვას ყავა ან ჩაი, სხვას ვერაფერს მიეკარება. ამგვარ პირველ შეხვედრამდე სასიძოს არა აქვს უფლება მივიდეს სასიძამბროს სახლში, თუ გზაზე სადმე შემთხვევით გადაეყარა, მოერიდება, ხოლო ამ პაემანის შემდეგ მას შეუძლია საცოლეს სახლში მივიდეს, მაგრამ მას მაინც ვერ ნახავს.

ქორწინების შესახებ

როდესაც დაინიშნება ქორწილის დღე, სასიძო აირჩევს მეჯვარეს და დაინიშნავს თავის სახლში ლხინს, სადაც ქალის¹¹² მხრიდან მცირე ოდენობის ხალხია დაპატიჟებული. მეჯვარეს ასეთ ლხინისას შეუძლია უხმოს თავის მეგობრებს. ვახშობამდე სასიძოს მშობლები საპატარძლოს ხონჩაზე დადებულ საფარებელში გადახვეულ ფარჩის მოსასხამს¹¹³, ფეხსაცმელს ან მაშინას, თავსაბურავს, ვერცხლის გვირგვინს, ასევე, სხვა სამკაულებს (ხელისა და ფეხისათვის) და ორ თავ შაქარს უგზავნიან.

ამ ჩვეულებას ჰქვია ალავი. მას თან ახლავს მუსიკის დაკვრა, რომელსაც ასრულებს სასიძოს რამდენიმე ახალგაზრდა ნათესავი. სასიძოს სტუმრებს მაყრიონს ეძახიან. სადელიოფლოს სახლში მოძღვარი ლოცავს ალავს და მაყარიც ბრუნდება სასიძოს სახლში. იმავდროულად ხდება მზითვის გატანებაც. სასიძოს სახლში მთელი დამე ლხინობენ, თან ახლავს მამაკაცთა ცეკვა, თუმცა ქალებიც განსაკუთრებულ წრეს ქმნიან. შუალამისას სასიძო მეჯვართა და სტუმრებითურთ მიდის ეკლესიაში, სადაც მდიდრულ ტანსაცმელში გამოწყობილი პირბადეჩამოფარებული სადელიოფლოც მიჰყავთ. /17r/ მოძღვარი აზიარებს და შეაუღლებს ახალგაზრდებს. შემდეგ იმოსება და იწყებს ლოცვას და წითელი ბამბის ძაფის დაწვნას ორი პირის შეერთების საწინდრად. ამ რიტუალის დამთავრების შემდეგ იღებს ჯვარს და სასიძოსა და საპატარძლოს ეკითხება შეუღლებაზე თანხმობას, შემდეგ იღებს საპატარძლოს ხელს და ჩააბარებს სასიძოს, ასევე ერთმანეთზე მიადებინებს თავებს და გარდასახავს ჯვარს, მეორე ხელში კი უჭირავს ვერცხლის ჯამი ღვინით. ამ ჯამიდან ახლად-შეუღლებულნი სვამენ ნახევარ-ნახევარს.

ქორწინების საიდუმლოს შესრულების შემდეგ მოძღვარი ახლად-შეუღლებულებს ხსნის ჯვარს და გალობის თანხლებით ადგამს გვირგვინებს. ამასთან, ორივეს ყელზე შეაბამს წინასწარ მომზადებულ წნულებს და ჯვრის მსგავსი მარყუჟით შეკრავს ცვილის სანთლით.

¹¹² ტექსტში – სიძამბროს.

¹¹³ ტექსტში – Шына.

აქედან მოყოლებული სამი დღის განმავლობაში ისინი ცოლქმრული ცხოვრებით ვერ იცხოვრებენ.

ჯვრისწერის შემდეგ მგალობლებისა და მუსიკოსების თანხლებით სასიძოს სახლისკენ მიემართებიან. სახლში შესვლისას მეჯვარე ღირეზე გადადებს ხმაღს, რომელის ქვეშაც უნდა გაიარონ შეუღლებულებმა. სასიძოს სახლში გამზადებულია მდიდრულად გაწყობილი დივანი და უახლოესი ნათესავები ახალგაზრდებს ხვებიან ხვევნა-კოცნით და თითოეულს ასინჯებენ შაქარს. პატარძალი ყველას მდაბლად უკრავს თავს და მეუღლის გვერდით ჯდება საგანგებოდ მომზადებულ ფიცარნაგზე. ამის შემდეგ უკვე ქალები (ახალგაზრდებიც და ხანშიშესულებიც) ცეკვავენ. შემდეგ ქალები გადიან საგანგებო ოთახში, ხოლო მამაკაცები მსუბუქი /17v/ წახემსების შემდეგ იშლებიან.

მალევე სიძის ახლობლებისათვის მოაქვთ საჩუქრები: შალეული და სხვა ნივთები. ხოლო დედოფლისათვის ბეჭედი და ან სხვა რამ ხონჩაზე დადებული ხილთან და ტკბილ არაყთან ერთად. ასევე, მოაქვთ ამჟავებული რძე, რომელსაც სიძე მაშინვე მიართმევს მეუღლეს და თხოვს მისი ხელიდან სამი კოვზი მიირთვას. შემდგომი ორი საღამოს განმავლობაში აქ მყოფი სტუმრები კვლავ იკრიბებიან განსაკუთრებული მოწვევის გარეშე, დედოფლის ოჯახიდან კი სტუმრებს საგანგებოდ იწვევენ. ეს საღამოები უფრო ახლო ნათესავი ქალებისათვის ეწყობა და ძირითად დროს ცეკვა-თამაშში ატარებენ. ცეკვავენ ქართულს, ჩერქეზულს და ლეკურს. მუსიკოსებს ფულს სტუმრები უხდიან (აბაზი – 20 კაპიკიანი ვერცხლით). ორდღიანი ღვინის შემდეგ მომდევნო დღეს, საღამოს, მოდის სიძის მოძღვარი, მიიყვანს ახალგაზრდა კაცს მეუღლესთან და დასვაძს პატარძლის გვერდით. მათ წინ დააწყობს ორ ლავაშს, გალობის თანხლებით მეჯვარე გაშიშვლებული ხმლის წვერით რძალს აუწევს პირბადეს და მის მეუღლეს აძლევს ნებას ქალის მიერ მორთმეული ჯამიდან ღვინო მოსვას. პირბადის მოხსნასთან დაკავშირებით ჯერ მეჯვარეს, შემდეგ კი სიძის ნათესავებს და სხვა დანარჩენებს ნება ეძლევათ დაასაჩუქრონ პატარძალი ფულით, ან სხვა ნივთებით, რომელთა შესახებაც მოძღვარი ხმამაღლა აცხადებს. ქორწილის მესამე დღეს იგივე მოძღვარი ლოცვების წაკითხვის შემდეგ ახლად დაქორწინებულებს ახსნის გვირგვინებს და წნულებს და ამის შემდეგ მათ ეძლევათ თავისუფლება დატკბნენ საქორწილო სარეცლით. /18r/ ქმარი ცოლს ელოდება საწოლში, საგანგებოდ გამოყოფილ ოთახში, თავად ხდის ტანსაცმელს. ამასობაში პატარძლის შემომყვანი ქალები ოთახიდან გადიან სიძისაგან ფულით დაჯილდოვებულები. მეორე დღეს სიდედრს გადასცემენ საქორწილო ქვეშაგებს, რომელიც ან გაახარებს მას ქალიშვილის შეურყენელობით, ან დაამწუხრებს, შეარცხვენს, რომ ახალგაზრდა ქალმა არ ისმინა დედის რჩევები და ვერ შეინახა ქა-

ლწულობა. იმავე დღეს სიღვრი უზგანის ახალდაქორწინებულებს მურაბას, ხილს, ტკბილ არაყს და გამორეცხილ ქვეშაგებს. რამდენიმე დღის შემდეგ, სადილობისას, უკვე ნათესავებითა და უმნიშვნელო საჩუქრებით ეწვევა სიძე-პატარძალს. 40 დღის შემდეგ ნათესავ ქალებს ახალგაზრდები მიჰყავთ აბანოში და ეს დღეც მცირე ქეიფით მთავრდება. აუცილებლად უნდა შევნიშნოთ, რომ ქორწილისათვის სპეციალურად მზადდება ფლავი ექვს კაცზე ერთი ლიტრა (9 გირვანქა), იმავე რაოდენობის ხორცი, ასევე, კაცები აუცილებლად სვამენ 5-6 გირვანქა ღვინოს; მათ ამ საქმეში არც ქალები უდებენ ტოლს. დედამთილისა და მაზლის პატივისცემას განსაკუთრებულად ავალდებულებენ რძალს. იქამდეც კი მიდის საქმე, რომ ვიდრე მას შვილები არ ეყოლება, არა თუ არ უნდა ილაპარაკოს, არამედ ჩურჩულიც არ უნდა ისმოდეს მისი.

გარკვეული დროის შემდეგ სიმამრი იწვევს სტუმრად ახალდაქორწინებულებს. მისი ქალიშვილი ერთი დღით ადრე ეწვევა მამის სახლს. მდიდრული ქეიფის შემდეგ უკვე სიძესაც აქვს 15 დღემდე დარჩენის უფლება, ხოლო წასვლის წინ საოჯახო ნივთებიდან ვერცხლის ნივთს ჩუქნის სიმამრს.

/18v/

გარდაცვლილთა შესახებ

მას შემდეგ, რაც მოძღვარი წესს აუგებს მიცვალებულს, სხეულს განბანენ. აუცილებლად აქცევენ ყურადღებას, რომ განმზანელი იმავე სქესისა იყოს. აცმევენ მარმამის სუდარას¹¹⁴, ან მდგომარეობისდა შესაბამისად სხვა თხელი ნაჭრისას. მეორე დღეს კრძალავენ ჩვეულებრივი წესით. იმ დღეს უმასპინძლებიან ღარიბებს და ურიგებენ ფულს. სადილს ეძახიან ქელეხს. მომდევნო დღეს სასულიერონი და საერონი იკრიბებიან გარდაცვლილის სახლში, საიდანაც მიდიან ეკლესიაში, შუა დღის ლოცვის შემდეგ კი – სასაფლაოზე, სადაც მოძღვარი ჯვარს ადგამს საფლავს.

გლოვა გარდაცვლილის გამო

მიცვალებულის დატირებას თან ახლავს ქალების ხმამაღალი კივილი. ამ დროს საკუთარ თავებს უმოწყალოდ იცემენ, იხოკავენ მკერდს და სახეს, ზედ იხევენ ტანსაცმელს და თმებს იგლეჯენ, შუადამისას გარდაცვ-

¹¹⁴ ტექსტში – Саван.

ლილის ნაცნობები და შორეული ნათესავები იკრიბებიან და დაასვენებენ სხეულს ოთახის შუაგულში. შემდეგ კი ქალები და კაცები რიგრიგობით დაიტირებენ მას. საინტერესოა, რომ მიცვალებულს მოიგონებენ რამდენიმე ათეული წლის შემდეგაც კი. გლოვა – ტირილი წყდება სასულიერო პირების მოსვლისას. ლოცვის დამთავრების შემდეგ კვლავ მოუხმობენ ნათესავებს საგლოვად, შემდეგ გადააფარებენ ფარჩის ნაჭერს /19f/ და ოჯახში უფროსი დავარდება რა მის ფეხებთან, იწყებს მოთქმას. სხვები ამ დროს ჩუმად არიან. დაკრძალვიდან მეორე დღეს კაცები ბრუნდებიან სასაფლაოდან და ქალებს უყვებიან, რომ მიცვალებულს ჰკითხეს, როგორ გაატარე ღამეო, ის კი ხმას არ იღებდაო. კიდევ არაერთი დღე აგრძელებენ ქალები გლოვას. მათ თმები გაშლილი კი აქვთ, მაგრამ თავსაფრები ახურავთ. ახლობლები ანუგეშებენ. დაკრძალვიდან მესამე დღეს სამგლოვიარო ტანსაცმელში გამოწყობილ მამაკაცებს შეუძლიათ სახლიდან გამოვიდნენ, ქალები კი შვიდი-თხუთმეტი დღე კიდევ რჩებიან სახლში. გლოვის პირველ დღეს მგლოვიარე ქალები ნაცნობების თანხლებით თმაგაშლილები მიდიან საფლავთან. სასაფლაოზე გლოვამ ნებისმიერი შეიძლება შეადრწუნოს და თანაგრძნობით განმსჭვალოს. იმავე დღეს გარდაცვლილის სახლში ქალებისათვის იმართება შესანიშნავი სადილი. ქალები ჩუმად სხედან. როცა ღვინის სმა იწყება, იოლი შესამჩნევია, რომ მიცვალებულის ხსოვნა მიავიწყდებათ და საუბარს იწყებენ ახალჯვარდაწერილ ქალწულებზე და სხვა. ეს ეხება დაბალ ფენებს. ქართველების ტირილი უფრო მოკრძალებულია: მიცვალებულის სხეულს ათავსებენ საგანგებო მოსასვენებელში, ხოლო ორივე სქესის ჭირისუფალნი სხდებიან მეორე ოთახის კუთხეში და იქ გლოვობენ. დაკრძალვის ხარჯები, სასულიერო პირისთვის გაღებული საჩუქრების გარდა, რაც გარდაცვლილის დარჩენილ ტანსაცმელს გულისხმობს, საკმაოდ დიდია, იმდენად დიდი, რომ ბევრი ღარიბდება. /19v/ ქართველები ამ საკითხში გაცილებით მომჭირნენი არიან.

დღესასწაულები

საგანგებო დღესასწაული ეწყობა აღდგომის კვირას სადილის შემდეგ – სომხები და ქართველები (ძირითადად ქალები) წინა საღამოს შეიკრიბებიან ნორაშენის¹¹⁵ სომხურ ტაძართან და სეირნობენ. ბრწყინვა-

¹¹⁵ ტექსტში – Хорошени.

ნორაშენი – სომხური ეკლესია, ღვთისმშობლის სახელობისა, მდებარეობს ქვემო კალაში, ახლანდელი კოტე აფხაზის ქუჩაზე. აგებულია XVIII საუკუნეში. დაზიანდა ალა-შაჰმად ხანის შემოსევის შედეგად. მისი აღდგენა მიმდინარეობდა 1795-1808 წლებში. მიეკუთვნება ცენტრალურ გუმბათიანი ტაძარების ჯგუფს და გეგმით უახლოვდება XVII-XVIII

ლე შვიდეულის ორშაბათს გააქვთ ტფილისის მახლობლად ჩრდილოეთის მთაზე მდებარე გამოქვაბულში, სადაც თავს იყრიან ქართველი, სომეხი და მაჰმადიანი ქალები, კაცები კი მარტო ქართველები და სომხები არიან. ამ ქვაბულში ლოცვების წასაკითხად არანაირი პირობა არ არსებობს. შუადღეს (2-3 საათისათვის) უკვე დიდგვაროვნებიც გამოჩნდებიან საყურებლად. მთელი ხალხი 2 ნაწილად იყოფა და ერთმანეთს მწყობრად და გამშაგებით ჯოხებით შეეხებიან. ამ თამაშებს თათრულად და ქართულად ჯირითობას, დღესასწაულს კი გორიჯვარობას ეძახიან. წელიწადის სხვა დროს ეს გამოქვაბული ცარიელია. იმავე დღეს დღესასწაული იმართება სომხურ ტაძარ სურბნიშანში. კვირაძალს ქართველები წმ. თომას ხატს გამოასვენებენ ტფილისთან ახლოს, ჩუღურეთის მაღალ გორაზე მდებარე ამჟამად დანგრეულ ტაძარში და იქ დიდი ოდენობით ხალხი იყრის თავს, განსაკუთრებით ბევრია ღვთისმოსავი ქალი, /20r/ ახალგაზრდები ჯირითობენ. ამ დღესასწაულს კვირაცხოვლობას ეძახიან. იმავე დღესვე იმართება დღესასწაული ვანქის სომხურ ეკლესიაში, სადაც, ძირითადად, თავს იყრიან სომხები. აღდგომის მესამე კვირას სეირნობით მთავრდება დღესასწაული ქაშუეთსა და სომხურ მონღინში. აღდგომის მეხუთე კვირას უმნიშვნელო დღეობაა კალოსუბნის მცირე ტაძარში¹¹⁶.

ამაღლება დღეს დიდი დღესასწაული – თელეთობა – იმართება ტფილისთან ახლო მდებარე სოფელ თელეთში, სადაც სომხურ ეკლესიაში ინახება წმინდა გიორგის სასწაულთმოქმედი ხატი. წინა დღით, ნაშუადღევს ტფილისის მცხოვრებლები 10-15 კაციან ჯგუფებად დაყოფილნი ქვეითად, დროშებით აღჭურვილნი, მუსიკის თანხლებით, თელეთისაკენ მიემართებიან. ქალები ძირითადად ამხედრებულები მიემგზავრებიან. საგზლად მიაქვთ დროისა და მანძილის შესაბამისი საგზალი. დიდგვაროვანთაგან იქ ცოტა ვინმე თუ დაიარება. ეკლესიასთან მომლოცველები მთელ ღამეს თეთრად ატარებენ, ამაღლების მეორე დღით შესაწირად ცხვრებს კლავენ. წირავენ თაფლის სანთელს, საკმეველს და ფულს. შემდეგ ტფილისის ახლო-მახლო ბალებს მიაშურებენ მოსალხენად. ნაშუადღევს ტფილისიდან ორივე სქესის უამრავი მაცხოვრებელი მახლობელ ბალებში იკრიბება, სადაც იმართება დოდი, ჯირითობა, რომელიც საღამომდეც კი გრძელდება. მეშვიდე კვირას ზეიმობენ მთაწმინდაზე, /20v/ ანუ ტფილისის დასავლეთით იშიტუტრუქის მთაზე, სადაც გაშენებულია მოძცრო მონას-

საუკუნეების იმ ქართულ ეკლესიებს, რომლებიც მდებარეობს ქსნისა და არაგვის ხეობებში (ანანურის ღვთაება, ლარგვისი). ეკლესია აგურითაა ნაგები (თბილისის ენციკლოპედია, გვ. 714-715).

¹¹⁶ კალოსუბნის ეკლესია წყაროებში „სალოსუბნადაც“ მოიხსენება. ეკლესია მდებარეობდა კინთოთატრ „რუსთაველის“ ადგილზე. აქვე ყოფილა სასწავლებელიც (იხ.: თ. ბერიძე. ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია. თბ. 1977, გვ. 54).

ტერი წმ. დავით გარეჯელის სახელზე. იმ დღეს ტარდება სხვათა მსგავსი ცერემონიალი ჯირითობის და მსხვერპლშეწირვის გარეშე. ამ დღეობას მთაწმინდობას ეძახიან და ყოველ ხუთშაბათს იკრიბებიან სომეხი და ქართველი ქალები სალოცავად. ითვლება, რომ დავით გარეჯელი უშვილობისაგან კურნავს.

თებერვლის თვეში სომხები წმ. გიორგის სახელზე ინახავენ ერთკვირიან მარხვას, რომლის ხატიც ასვენია ტფილისიდან სამხრეთით. დღეობის წინა დღეს ქალწულები მარილიანს ჭამენ, რათა სიზმარში ნახონ საქმრო, რომელიც მათ „დაარწყულებს“. მეორე დღეს მონასტერში სალოცავად ძირითადად ქალები მიდიან. ამ დღესასწაულს სურბსარქისობას ეძახიან. წმ. გიორგის ბევრი აქაური მაჰმადიანიც სცემს თაყვანს¹¹⁷.

აგვისტოში ღვთისმშობლობის მარხვას, რომელიც 15 დღე გრძელდება, აქედან ერთი კვირა შედარებით იოლი, მეორე კი მძიმე მარხვაა. ამ დღეებში ქართველი და სომეხი ქალები ძირითადად ფეხით დადიან სხვადასხვა ეკლესიებში, მათ შორის, აკითხავენ დანგრეულ ტაძრებსაც და შეძლებისდაგვარად შესაწირიც მიაქვთ. უნდა ვიცოდეთ, რომ სომხები სხვა ქართულ ეკლესიებთან შედარებით მეტ პატივს სცემენ სიონს და /21r/ მასში დასვენებულ ღვთისმშობლის ხატს, ხოლო ქართველები – სომხური ტაძარს ფეთხაინს¹¹⁸ და იქ დასვენებულ ღვთისმშობლის ხატს. ამ დღესასწაულის, ანუ ღვთისმშობლის მიძინების წინა დღეს, სადამოს პირზე ფეთხაინის მიდამოებში იკრიბებიან ორივე სქესის სომხები და ღამეს ათევენ ლოცვაში. შუადღის ლოცვის შემდეგ ბრუნდებიან სახლებში.

სექტემბრის თვეში სომხები დღესასწაულობენ ჯვართამაღლებას. ცერემონია ტარდება იმ ეკლესიაში, რომელსაც დაასახელებს სომეხთა მღვდელმთავარი. ამ დღესასწაულზე იკრიბებიან ძირითადად სომხები, ქართველი ცოტაა. ლიტურგიის დასრულების შემდეგ არქიელი სასინარულო შეძახილების თანხლებით აღმართავს ჯვარს. ამ დღესასწაულს ჯვართამაღლებას ეძახიან.

ფერისცვალების წინ სომხები ერთი კვირა მარხულობენ. მათში განსა-

¹¹⁷ ამ შემთხვევაში გაუგებარია წმ. გიორგის თაყვანისცემას რატომ ეძახიან სურბსარქისობას. შესაძლებელია ეს აღრევა გამოწვეული იყოს იმ ფაქტით, რომ ორივე წმინდანი (წმ. გიორგი და წმ. სერგი) მხედარია?!

¹¹⁸ ტექსტში – Петхаин.

ფეთხაინი – იგივე ზემო ბეთლემის (თავდაპირველად ბეთლემი, შემდეგ ფეთხაინი) მაცხოვრის შობის ტაძარი. XVIII საუკუნეში ეკლესია საფუძვლიანად განაახლეს. ეკლესიის მშენებლობისთვის 1740-იან წლებში მნიშვნელოვანი შესაწირი გივი ამილახვარმაც გაიღო. არსებული ცნობები ეკლესიის ქართულ წარმომავლობაზე მეტყველებს. XIX საუკუნეში ეკლესიას სომხები ფლობდნენ, თუმცა მას ქართველებიც წმინდა ადგილად თვლიდნენ და ამიტომ ქართული მრევლიც ჰყავდა (თბილისის ენციკლოპედია, 336-337, 867).

კუთრებით მონდომებულები თითქმის 6 კვირა ინახავენ მარხვას, მხოლოდ შაბათსა და კვირას მიირთმევენ ყელაფერს ხორცის გარდა. ტფილისის მახლობლად, ჩრდილოეთის მხარეს მდებარეობს ახალაგებული სომხური ტაძარი სურბკარაპეტის¹¹⁹ სახელობაზე, სადაც მომარხულენი ყოველ კვირას დილით მიდიან. ფერისცვალების დღესასწაულზე აქ ბევრი ხალხი იკრიბება და ამ დღესასწაულს სურბკარაპეტობას ეძახიან.

/21v/ ახლანდელმა ბატონმა მთავარსარდალმა¹²⁰ თავადაზნაურებსა და სხვა საპატიო პირებს ნება დართო დღესასწაულებზე ესეირნათ სახაზინო ბაღში. ეს ბაღი დიდია და ლამაზი, მრავლადაა მსხმოიარე ხეებითა და ვენახით გაწყობილი ხეივანი. ახლად აგებული გროტი, მცირე ზომის სახლი და ყოველთვის ცივი წყლით სავსე ქვის აუზი ლამაზ ხედს ქმნის. ყოველ კვირას იმ სახლთან უკრავს მუსიკა, მღერიან და სეირნობენ, ასეთი მოკრძალებული სეირნობა უფრო მოსწონთ კეთილშობილი წოდების მცხოვრებლებს, ვიდრე ადრინდელი ხმაურიანი ღრეობა, რომელიც ხშირად მთავრდებოდა ჩხუბითა და მკვლელობითაც კი.

ქალთა ხელმოსაქმეობა

ქალები ქარგავენ ოქროთი და ვერცხლით სხვადასხვა ფერის აბრეშუმზე, მცირე ზომის ხალიჩებს, ბალიშის პირებს (მუთაქა, დორისპირი), ცხენის მოსართავებს, საძაგრავეებს, ჩულებს, ჩანთებს; საქილეებსა და ბევრ სხვა მსგავს რამეებს – ხავერდზე, ტილოზე, ატლასსა და სხვა ქსოვილზე. ამას გარდა, ქარგავენ ქალის თავსაფრებს, სამკერდეებს მოსირმავენ. ქარგავენ პისტოლეტების ჩასადებებს, თოფის ჩახმახებისათვის – შალითებს და შესახვევებს კაჟისათვის, საულვაშე სახვევებს; /22r/ ქისებს თამბაქოსათვის, საათის ჩასადებებს და თასმებს ფეხსაცმლის შესაკრავად და შემოსახვევადაც, საეკლესიო სამოსის შესაკრავებს. აბრეშუმისაგან ქსოვენ ქალის წინდებს, შესაკრავებს, საფულებს, ქისებს, თასმებს, ხელთათმანებს და ხალიჩებს. ბამბეულისაგან – ხელთათმანებს, გრძელ და მოკლე წინდებს და სხვა.

თონის შესახებ

თონეს ამზადებენ თიხის სამი გამობერილი ნაწილისაგან, ათავსებენ

¹¹⁹ ტექსტში – Суракарופити.

¹²⁰ იგულისხმება მთავარმმართველი ალექსეი ერმოლოვი.

მათ მიწაში ცილინდრისებურად. იგი სივანეში 1 არშინზე¹²¹ განიერია, სიმაღლეში 5 ჩეტვერტის¹²² ტოლია. გამოიყენება პურის საცხობად. ცომს აბრტყელებენ და აკრავენ დაფით. როდესაც პური მზადაა, სველ პირსახოცს გადაუსვამენ და ხსნიან თხელი ბრტყელი ლითონის ფირფიტით, რომელსაც მეორე მხარე მოკაუჭებული აქვს. თითოეული პური ორ გირვანქამდე¹²³ იწონის. როგორც წესი, თონეში საცხობად შემას 7 ეზოდან აგროვებენ, ეს გამოწვეული უნდა იყოს სიღარიბით.

ქალების ცრურწმენები¹²⁴

აღდგომიდან მოყოლებული ამალეებამდე, ყოველ ორშაბათს, დილით ადრე ცრუმორწმუნე ქალები ჩუმად გადიან მინდორში და ოთხივ მხარეს მიწამდე თაყვანს სცემენ, კბილებით გლეჯენ /22v/ ბალახს და ხმაამოუღებლივ ბრუნდებიან სახლში. ამტკიცებენ, რომ ამ საქციელით ღვთისმშობელს ბაძავენ.

ტფილისის სამხრეთით, კლდეზე დგას ტფილისში მაცხოვრებელთა სახლები და სომხური ეკლესია, რომელსაც ეძახიან ფეთხაინს. ერთ დღეს ჩემი სახლის ფანჯრიდან დავინახე, როგორ გამოვიდა ერთი სომხის ქალი ამ ეკლესიიდან, პირით დასავლეთით მიბრუნდა, პირჯვარი რამდენჯერმე გადაიწერა და მიწამდე თაყვანი სცა; შემდეგ მიბრუნდა ჩრდილოეთისაკენ და იგივე გაიმეორა. ცნობისმოყვარეობამ წამძლია და მისკენ გავემართე, რომ გამეგო მისი ასეთი საქციელის მიზეზი. იქ მისულმა კლდის კუთხეში ძველი კედელი დავინახე. მასა და კლდეს შორის წვრილი ქვები ეყარა, იზრდებოდა მაღალი ბალახი, რომელზედაც ჩანდა ადამიანისა და საქონლის კვალი. ვერაფრით ვერ დავადგინე ქალის ამგვარი საქციელის მიზეზი და იძულებული გავხდი მომეძებნა და მისთვის მეკითხა. მანაც ამიხსნა, რომ ამ ადგილას დაყრილია ღვთისმშობლის საფლავიდან ჩამოტანილი მიწა.

ტფილისის დასავლეთით, მთაზე არის ტაძარი სახელად მთაწმინდა. ღვთისმოსავებმა, რომელთაც იქ მისვლა სწადიათ, თავზე უნდა დაიდგან ქვა, პირში ჩაიგუბონ წყალი. სიარულისას ეს წყალი აქეთ-იქეთ უნდა მოასხუროს იმ აზრით, რომ ჩანაფიქრი აუსრულდეს. /23r/ როდესაც ჯვრისწერისათვის ტაძარში შეიყვანენ ნეფე-პატარძალს და მოძღვარი ახალგაზრდების თავებს შეატყუპებს, სიძის უკან მდგომი კლიტეს ჩაკეტავს

¹²¹ ≈70 სმ.

¹²² ≈90 სმ.

¹²³ ≈800გრ.

¹²⁴ ტექსტში – Суверие и предразсutki.

და გახსნის მაშინ, როცა ახლადშეუღლებულებს საწოლში მოათავსებენ. ამას იმიტომ სჩადიან, რომ სიძე დაიცვან ბოროტისაგან. მშობიარე ქალის ბოროტისაგან დასაცავად იმ მხარის სახურავიდან, სადაც წევს, იღებენ მიწას, ახვევენ ნაჭერში და მისი ბალიშის ქვეშ დებენ, შამფურზე წამოცმულ ხახვს წვავენ და მისი საწოლის გარშემო შემოატარებენ შავი თხის მატყლისაგან გრეხილ თოქს.

თუ მშობიარეს მოლოგინების შემდგომი ტკივილები დაეწყება, სინზე დადებენ ძველ გაცვეთილ საქალამნე ტყავს, გადააფარებენ თავსახურავს და ისე მიიტანენ ქალთან, იმ მიზნით, რომ საზიზღარი სანახაობისა ქალს შეეშინდებოდა და შიშით გადაიტანდა ტკივილს. იმავე მიზნით ბებია ქალი სხვა ქალებს სარტყელებს შემოხსნიდა და დაულაგებდა საწოლზე ახლად მოლოგინებულს. შემდეგ გამიშვლებული ხმლით აიღებდა სათითაოდ და ამბობდა: ვის, ვის, ვის რა? მოლოგინებული პასუხობს: ჩემი ტკივილი.

რომელ სახლშიც არის ახლადმობილი, /23v/ იმ სახლთან აწყობენ მოტანილ საჩუქრებს. ფიქრობენ, რომ ამით მას ავადმყოფობას აარიდებენ.

არასასურველი ამინდის ან სეტყვის ასარიდებლად ვირს თვალებზე ტალახს უსვამენ, ტალახს ახმობენ ცეცხლზე სპილენძის ქვაბში, მღვდლის ოჯახიდან იპარავენ ცოცხს და წვავენ, გაუშიშვლებენ სიყრმის შვილს უკანალს და წვიმას მიუშვერენ, ან მასვე ამოუდებენ ილღიაში სეტყვის მარცვლებს. ხანგრძლივი გვალვის დროს თლიან ბიჭის ფორმის თოჯინას, შემოსავენ, თავს ნაჭრით წაუკრავენ, ასხამენ წყალს და დააქეთ სახლებში. სოფლელი ქალები კი კისერზე დაიდგამენ უღელს და ისე დადიან სოფელში.

თუ მაისის შვიდში წამოვა წვიმა, მაშინ ქალები წვიმაში თმაგაშლილები დადიან, თმები რომ უკეთესად გაეზარდოთ.

ახალი წლის ღამეს, შუაღამე გადასულზე, მოსამსახურეს გაგზავნიან მტკვარზე ღოქით მტკვარის წყლის მოსატანად. თან გაატანენ კვერს, ნუშს, ქერგადარეულ ქიშმიშს და ღვინოს, იგი მდინარემდე უხმაუროდ უნდა ჩავიდეს. ყველაფერი გაატანოს წყალს, გაავსოს ღოქი წყლით და უხმაუროდვე დაბრუნდეს. ეზოში შესვლის შემდეგ ჭიშკრიდან ღირემდე მიწაზე უნდა მოასხუროს წყალი, ხოლო შესვლისას დაიძახოს: შემოვდგი ფეხი, გწყალობდეთ ღმერთი, ჩემი ფეხი, კვალი ანგელოზისა. მსახურმა ლექსი უნდა იცოდეს: /24r/ ბარაქა მოგცეთ და ღმერთმა უბედურება გაცილოთო. ფიქრობენ, რომ ამ საქციელით ახალი წელი ბარაქიანი და კეთილი იქნება. განათხოვრებულ ნივთებს ახალი წლისთვის უკან იბრუნებენ ცუდის თავიდან ასაცილებლად.

ტფილისის მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებები

ძველი სამოსელის შეცვლა უცხოელთა წამხედაობით.

დაბალი ფენის ქალები ისვამენ ფერუმარილს, თვალებსა და წარბებს შავად იღებავენ მელნის კაკლით, იფართოვებენ. თავად-აზნაურთა ქალები ამას თანდათან ერიდებიან.

კაცებსა და ქალებს, რომელთაც აქეთ საუკეთესო ტანსაცმელი, მას მხოლოდ სადღესასწაულოდ იცვამენ, ჩვეულებრივ დღეებში კი უბრალო ტანსაცმელს იცვამენ. ქალები უფრო იპრანჭებიან, იმიტომ რომ ძირითადად ისინი დადიან ქორწილებსა და სხვა შეკრებებზე. კაბის გარდა, თავზე, მკერდზე, ყურებსა და თითებზე სხვა ბევრ სამკაულს ატარებენ. ზოგადად, კაბები ქალებს მდიდრული აცვიათ, ამიტომაც მათი ქმრები ვალიდან ვერ ამოდიან.

ეკლესიებში, ქორწილებსა თუ სხვა შეკრებებზე მამაკაცები თვალყურს ადევნებენ, რომ სათანადო, ასაკისა და ღირსების შესაბამისი ადგილი დაიკავონ, /24v/ და თუ ვინმე შარახვეტიამ დაიკავა საპატიო მოქალაქის კუთვნილი ადგილი, მაშინ მოკრძალებულად მიანიშნებენ შეცდომაზე და ძალდაუტანებლად, პატივისცემისაკენ მოუწოდებენ. ამ წესს იცავენ ეკლესიებშიც. ქართველი ქალები ასეთ შემთხვევაში ძალიან მომთხონნი არ არიან.

ქალებს იმდენად უყვართ აბანოები, რომ დიდიდანვე ემზადებიან და თან სადილიც მიაქვთ. ზოგჯერ მეორე დღემდეც კი რჩებიან.

აბანოებში სივიწროვისაგან ხშირად ქალებს შორის აუტანელი ხმაური და ლანძვა გინებაა. წარჩინებულები კი უხმოდ ისმენენ ყოველივეს. აბანოებისადმი ლტოლვა იმდენად ძლიერია, რომ ვერც უამინდობა, ვერც ქარიშხალი ვერ აკავებს მათ სურვილს, ამიტომაც ხშირად ხდებიან ავად და კვდებიან კიდევაც. ბანაობენ არა უმეტეს ერთი საათისა. აბაზანისათვის რიგში წარმომავლობის მიუხედავად ყველა ერთნაირად დგას.

ტფილისის ორივე სქესის მაცხოვრებლები ქველმოქმედებისადმი არიან მიდრეკილნი და ცდილობენ მოწყალება დაარიგონ ფარულად. /25r/ ეს თვისება გამომარჩევს ქალებს, კაცებს კი აუცილებლად უნდათ, რომ მათი ნამოქმედარი მცირედი სიკეთეც კი ყველასათვის საცნაური გახდეს – მოწმის გარეშე არც ერთი მათგანი მათხოვარს არაფერს არ მისცემს.

იმერეთის მიწის ნობათი და მისი მაცხოვრებლების ზნე-ჩვეულებები

იმერლები ბერძნულ სარწმუნოებას მისდევენ, ზოგადად, გაუნათლებლები არიან. მხოლოდ ზოგიერთმა თავად-აზნაურმა იცის წერა-კითხვა. დაბალი ფენა უხეშია. სიღარიბე თითქმის ყველას ხვედრია. ზოგიერთი თავადი ძალიან მდიდარია, ზრდილობიანები არიან, არიან მამაცნი თავის სამშობლოში მტერთან ბრძოლისას, მის გარეთ კი კარგავენ მეომრულ სულს. აზნაურები გამორჩეულად სტუმართმოყვარენი არიან. ხვნა-თესვა ცუდ დღეშია. ადრე მაჰმადიანებთან სიამოვნებით ვაჭრობდნენ თავისი თანამემამულეებით, უფრო ამით ირჩენდნენ თავს, ვიდრე შრომით. რუსთა მმართველობის ხანაში ადამიანებით ვაჭრობა შეწყდა. მიწა ისეთი შავია, რომ ერთი მინდვრიდან წლის განმავლობაში იღებდნენ ხორბალს, ღომს და მწვანილს ერთიმეორეს მიეცლებით. მაგრამ მათი მთავარი ნათესი არის ღომი. ყურძენი და სხვა მსხმოიარე ხეები ტყეებშიც იზრდება ველურად. ცხვარი იგებს წელიწადში ორჯერ¹²⁵, მაგრამ ცხენებისა და მსხვილფეხა საქონლის ნაკლებობაა.

ქართლისა და ანანურის მხარის შესახებ

აქაც ბერძნულ სარწმუნოებას მისდევენ. უგვანონი, ზოგადად, /25v/ გაუნათლებელნი, სამაგიეროდ, თავად-აზნაურები და გორის მოქალაქენი განსწავლულები, ზრდილობიანები არიან. უფრო მდიდრულად ცხოვრობენ, ვიდრე იმერლები. გორის აზნაურობა ომში სიმამაცით იყო გამორჩეული. მთის მოსახლეობა განსაკუთრებულად მამაცი და მოხერხებულია ძარცვა-გლეჯაში, იმდენად, რომ ვერცხლის მანეთისთვის არც საკუთარ თავს დაზოგავენ და არც იმას, ვისაც დაესხმიან. ქართლები ზოგადად შრო-

¹²⁵ იმერული ცხვარი, ძველი ქართული ცხვრის შთამომავალი, ტანად პატარაა, აქვს თხელი, წაგრძელებული სხეული. უფრო ხშირად თეთრია, ზოგჯერ ჭრელი ან ფერადი. მატყლი წმინდა და გარდამავალბეწვიანია. ხორცი გამოსავლიანია, საუკეთესო გემოსი, სპეციფიკური სუნი არა აქვს. იმერული ცხვარი სწრაფად იზრდება და გამოირჩევა სწრაფი გამრავლების უნარით. 11-13 თვის იმერული ცხვარი 2-5 ბატკანს იგებს, რომელთაგან ორს დაუხმარებლად ზრდის. მრავლდება წლის ყველა სეზონში. საუკუნეების მანძილზე ხალხური სელექცია მიმართული იყო 2 წელიწადში 5 დოლისა და მრავალნაყოფიერი თაობის მისაღებად. ამჟამად შემორჩენილია იმერეთში, რაჭაში, ლეჩხუმში, სვანეთში. უკანასკნელი ათწლეულების მანძილზე დასავლეთ საქართველოში შეიყვანეს თუშური, ჰემფშინური, ყარაჩაული და სხვა ჯიშის ერკემლები, რამაც გააუარესა იმერული ცხვრის ჯიშური თვისებები (მ. რჩეულიშვილი. ქსე. ტ. 5. თბ. 1980, გვ. 115).

მისმოყვარენი, წარმატებული მხვენელ-მთესველები, მაგრამ არასტუმართ-მოყვარენი არიან. თესენ ხორბალს, ქერს, მათი ბალები მდიდარია ვენახითა და სხვა ხილით, საკუთარი საჭიროებისათვის საქონელი საკმარისი ჰყავთ. შემჩნეულია, რომ უხვთოვლიანი ზამთრის შემდეგ მოსავალი უკეთესი მოდის.

კახეთისა¹²⁶ და სიღნაღის მაზრის შესახებ

ამ პროვინციების მაცხოვრებლებიც ბერძნულ სარწმუნოებას მისდევენ, გლეხები აქაც გაუნათლებლები არიან, არც თავად-აზნაურები და სამაზრო ქალაქების მაცხოვრებლები არიან მათზე წინ წასულნი, მაგრამ არიან ზრდილობიანები მიმართვაში და ზოგადად სამართლიანები. აქ დაბალი ფენის მოსახლეობა სიმამაცითა და გერგილიანობით თავადაზნაურობასაც კი უსწრებს. მთის მოსახლეობა ძარცვა-გლეჯისკენ არის მიდრეკილი, მაგრამ გაშლილ ადგილებში მცხოვრებლები კეთილგანწყობილნი და ზედმეტად სტუმართმოყვარენიც კი არიან, იმდენად, რომ საძრახისად ჩაითვლება, თუ არ დაათვრეს სტუმარი. მათი მთავარი საქმიანობა მებაღეობაა, გასათვალისწინებელია ხორბლის მოყვანაც. პური გვალვისას /26r/ ჭაობიან ადგილებში, წვიმიან წელს კი მალლობებზეც მოდის. მიუხედავად სეტყვისაგან მიყენებული ზარალისა, მთელი საქართველო ღვინით კახეთიდან მარაგდება. განსაკუთრებით ბევრი ჰყავთ კამეჩი და ღორი.

ტფილისის მაზრისა და სამოურაოების შესახებ

აქ, ქრისტიანების გარდა, ბევრი მაჰმადიანია. უგვანოთაგან ცოტას თუ აქვს განათლება. თავად-აზნაურები და ალაღარები საკმაოდ განათლებულები არიან. საზოგადოდ, საკმაოდ კეთილგანწყობილნი არიან. მაჰმადიანი უგვანონი უფრო უხეშები არიან. საზოგადოდ, საკმაოდ შეძლებულად ცხოვრობენ. ბრძოლაში მამაცები და თავგანწირულები არიან; ბეჯითებიც არიან, რასაც ხელს უწყობს მიწის ნაყოფიერება – განვითარებულია მებაღეობა, ხორბლის მოყვანით არ არიან ძალიან დაკავებულნი, კამეჩისა და ღორის გარდა, სხვა საქონელიც ბევრი ჰყავთ, აქა-იქ შეხვდებით აქლემსაც, ჯორები საკმარისი არ ჰყავთ.

¹²⁶ იგულისხმება თელავის მაზრა.

ხორბლისა და ქერის მოსავლის შესახებ

მიწას ხნავენ მაისში, სათესი მიწის დასვენების შემდეგ 8 გუთნეულით ხნავენ, სექტემბერში, ნესტიან ამინდში იწყებენ თესვას; ივნისის ბოლოს იღებენ ქერს, ივლისში კი ხორბალს¹²⁷. დღიურ მიწაზე თესენ ორ-ნახევარ კოდს, ქერს – სამ კოდს. ადებისას იღებენ ხორბალს 25, ქერს – 30 კოდს, 1 კოდი შეადგენს 10 ლიტრას; /26v/ ლიტრი კი უდრის 9 რუსულ გირვანქას¹²⁸. ყანას ორი წელი ზედიზედ თესენ, შემდეგ კი 3 წლით ასვენებენ.

წითელი ღვინის დამზადება

ყურძენს კრეფენ სექტემბერში. პირველად კრეფენ შავ ყურძენს და წურავენ ქვის საწნახელში, საიდანაც ასხამენ სხვადასხვა ქვევრებში. შემდეგ ჩაყრიან თეთრ ყურძენსაც და გადაავსებენ პირველი ქვევრებიდან, რომელთაც დაფლავენ მიწაში. რამდენიმე დღის დუღილის შემდეგ, როდესაც ჭაჭა დაიწვეს ძირზე, სუფთა ღვინოს გადაიღებენ სხვა ქვევრებში.

თეთრი ღვინის დამზადება

თეთრ ყურძენს წურავენ საწნახელში და დაწურულ წვენს ჭაჭაზე დააღულებენ, შემდეგ წვენს ასხამენ ქვევრებში, რომელსაც იშვიათად ახურავენ თავს. მართალია ეს ღვინო უკვე ნოემბერში დაილევა, მაგრამ ამ დროს არც თუ სასიამოვნოა. იმისათვის, რომ ღვინო 6 და მეტი წელი შეინახო, ყოველწლიურად უნდა გადაიღო სხვა ქვევრში. ამ დროის განმავლობაში ღვინო მაგრდება და სასიამოვნო დასალევი ხდება. საუკეთესოდ ითვლება კახური ღვინოები. საქართველოს სხვა მხარეებში ღვინოს 1 წლითაც ვერ ინახავენ. ყურძენს წურავენ ფეხით. მანამდე გამოასუფთავენ საწნახელს და გამომწვარი თიხის ქვევრებს, რომლებშიც /27r/ ეტევა სამი საპალნე ღვინო. საპალნე შეადგენს 109 თუნგს, თუნგი კი 9 რუსულ გირვანქას¹²⁹.

¹²⁷ ტექსტში – «... в конце июня снимают ячмень, а в июне пшенице». ჩვენი აზრით, აქ შეცდომა უნდა იყოს, რადგან ხორბლის აღება ხდებოდა ივლისში, ანუ მკათათვეში.

¹²⁸ გამოდის, რომ დღიურ მიწაზე ხორბალს იღებდნენ ≈900 კილოგრამს, ხოლო ქერს – ≈1080 კილოგრამს.

¹²⁹ ≈1200 ლ.

არყის გამოხდა

ქვეყრის ძირზე დალექილ ჭაჭას და დარჩენილ სქელ მასას გამოაცალკევებენ და ასხამენ სხვა ქვეყრში, შემდეგ ხდიან არაყს: პირველი ნადენი სუსტია, ამიტომ აბრუნებენ და იღებენ მისგან გამოსახდელი მასის მესამედს, უკანასკნელიდან გამოდის კარგი სპირტი. მართალია სხვადასხვა ხილისგანაც ხდიან არაყს, მაგრამ არც სიცხარით და არც გემოთი ამას არც ერთი არ ჰგავს.

ბრინჯი

მაისში, დახვნის შემდეგ მინდორს რამდენიმე ნაწილად ჰყოფენ და ყველა მხრიდან ნაპირებს აუმაღლებენ, ამოლესავენ ტალახით. როდესაც ბრინჯს დათესენ, მიუშვებენ წყალს. ოქტომბრის შუა რიცხვებამდე უნდა იდგეს წყალში, შემდეგ კი დაწრეტენ წყალს და ბრინჯსაც აიღებენ დათესილზე სამჯერ მეტს.

თაფლის გამოხდა

ტყეში ებებენ ხეებს, სადაც ბუღობს ფუტკარი /27v/ და ფულუროს დაგმანავენ. რის შემდეგაც ხეს მოჭრიან და მიიტანენ საკუთარ სახლში; გაზაფხულზე ფუტკარი მრავლდება, შემდეგ ხსნიან ხვრელს, მის წინ დაყრიან ფიჩხს და გამოუშვებენ ფუტკარს, რომელიც დაესევა ფიჩხს. მეფუტკრეებს მომზადებული აქვთ კასრის მსგავსი ხის სკები, რომელსაც ავლებენ მარილწყალს, მასშივე დაბერტყავენ ფუტკრებიან ფიჩხს და სკას დაგმანავენ. აგვისტოს თვეში გახსნიან სკას და ამოიღებენ თაფლს, ჩაღებენ ქვაბში და ცეცხლზე ათბობენ, შემდეგ წურავენ ტომრებში, ხოლო ნარჩენ ფიჭას კვლავ ქვაბში ათავსებენ, კარგი სანთელი წყლის ზედაპირზე ამოტივტივდება, მას ადნობენ ცეცხლზე, დამდნარს კი ნაჭრებად ჩამოსახამენ. ამ თაფლს კლდეში დაბუღებული ფუტკრის თაფლი ჯობს სითეთრითა და ხარისხით.

სხვადასხვა სახის ზეთის გამოხდა ქუნჯუთის ზეთი

ქუნჯუთის მარცვლების დასათესად მინდორს ხნავენ 1 აპრილს და ნახევარი თვის შემდეგ თესენ. იმავე დღეს რწყავენ, იგივეს აკეთებენ ივნისის ბოლოს და გვალვის შემთხვევაშიც, აგვისტოს ბოლოს კი იღებენ. 1 ოქტომბერს დღიურ ნაკვეთზე თესენ 1 ლიტრა ქუნჯუთს, იღებენ 6 კოდს, მისგან კი ზეთსახდელში ხდიან 15 თუნგ სუფთა ზეთს; სათესლე მინდორი /28r/ უნდა იყოს თბილ ადგილას.

სელის ზეთი

სელს თესენ მარტში, იღებენ აგვისტოში, დღიურ ნაკვეთზე ითესება 15 ლიტრა, იღებენ 7,5 კოდს, იქიდან კი იხდება 27 თუნგი ზეთი.

კაკლის ზეთი

კაკალს დააწვრილებენ და სპილენძის სინით დებენ ნაკვერჩხალზე, ზედ აყრიან ცოტა მარილს, როცა მოიხალება, დაყრიან თეფშზე და დასრესენ. 1 ლიტრადან გამოდის 4 გირვანქა ზეთი. ნუშისაგან იგივე წესით გამოდის 1 ლიტრადან 2 გირვანქაზე მეტი. გემოთი საუკეთესოა ქუნჯუთისა და ნუშისა, შემდეგ მოდის კაკლისა და სელის. ამათგან, ბოლო ორი ეკლესიებსა და სახლებში სანათურებისთვის იხმარება.

აბრეშუმის გამოყვანა

ჭუპრებს ინახავენ ბამბეულის ქსოვილისაგან დამზადებულ ტომრებში, რომელიც სახლში მაღალ ადგილზე ჰკიდია. აპრილში აქანავენ ამ ტომრებს, რითაც აცოცხლებენ მატლებს; /28v/ შემდეგ ამოიღებენ იქიდან და აწყობენ თიხის სინზე. საკვებად აძლევენ წვრილად დაქუცმაცებულ თუთის ფოთოლს, როცა ისინი გაიზრდებიან, მაშინ თვითონვე გადავლენ იქვე მდებარე მავთულის წნულებზე. წნულებთან მდებარე ფიჩხზე მატლების სრული გადასვლის შემდეგ ისინი რთავენ აბრეშუმს, საიდანაც გამოდიან და იღუპებიან. აბრეშუმის ტომსიკები კი რჩება ფიჩხზე. მას

აგროვებენ, აცალკევენ, კვერცხებს ცალკე ინახავენ, ხოლო თეთრი მასისგან რთავენ ძაფს.

ბამბის თესვა და ბამბეულის ნართის გამოყვანა

მაისის თვეში ხნავენ მიწას, მიუშვებენ წყალს და 7 დღის შემდეგ თესენ. დღიურ ნაკვეთზე ითესება 2 ლიტრა და იღებენ 15 ლიტრას. მოსავლის აღება ხდება ნოემბრის თვეში.

სხვა ნათესების შესახებ მსჯელობისას თუ არაფერია ნათქვამი მათი მორწყვის წესის შესახებ, ვიგულისხმე, რომ ეს მიწები ირწყვება ან მეტად, ან ნაკლებად, ან საერთოდაც ურწყავია.

Summary

There are only few sources dealing with such an important topic of Georgian history as everyday life of the population – their activities, traditions, social, economic situation, etc. This deficiency is partly substituted by writings of foreign travelers. For them, however, often the nuances of local life were unknown and because of this the authors were not able to understand all the issues. Considering the above-said, this type of sources needs further attention. The same applies to the documents, collected in 1819 and currently kept in the National Centre of Manuscripts of Georgia (National Centre of Manuscripts – Ros-110). It appears that the author of the documents is Joseph Shagubátov. The title in Russian is as follows: Description of the Internal Situation of East Georgia and Imereti. The manuscript gives no information on the author or his goals in writing this document. We possess little information on Shagubátov's life.

We encounter the Shagubátovs in historical documents of late 18th-early 19th centuries. They lived in Tbilisi as “aznaurs” (nobles) and their occupation was primarily trade. They had different positions in the court of Kartli-Kakheti kingdom. Joseph Shagubátov held various posts during the establishment of the Russian administration. He was a policemeister in early 19th century.

Therefore Shagubátov would have had large statistical information on the then Georgia. Shagubátov's work, except for some references in Mikheil Samsonadze's work, is largely unknown to a larger public.

Shagubátov's information is important as we do not encounter them anywhere else. The composition is as follows: first – geographical excursus; second – description of Tbilisi, trade and handicraft, traditions of the population and their activities.

The author also gives information on building activities in early 19th century. He gives details on the old architecture of the city. According to the author, there were 3700 resident buildings and 44 churches.

Overall, Shagubátov gives important information on Tbilisi of early 19th century.

Shagubátov also provides information on Tbilisi population. He, as a state official, possessed detailed data. For example, in 1819, 18,624 people lived in Tbilisi (including the suburbs). Out of this number 9637 were male and 8987 female. The area of Tbilisi was approximately 80 hectares.

Shagubátov's information is important for Georgia's economic situa-

tion. The bazaar culture shows how integrated the population was by that time. Here are represented all the layers of the population. Shagubaov also describes what Kakhetians, Kartlians, Mtiuletiens, Imeretians sell and buy in the bazaar. He also touches upon the issue of foreign trade with Russia, Turkey, Persia, and the peoples of the North Caucasus; import and export products are described as well. Also interesting is the activities of Tbilisi traders. No such detailed information is given in any other source.

From manufacture warehouse the author pays attention to silk and leather production. All the warehouses producing bells, cannons, powder, and other military equipment were destroyed.

The author also provides information on daily life: baptism, engagement, marriage, mourning, holidays, and other habits.

Particularly interesting are holidays held in Tbilisi, where very well are presented the interaction of different ethnicities.

The attention was also paid to different levels of education among the population layers. Preparation of bread, wine, chacha, oil, silk, cotton wool, etc. is also touched upon in Shagubatoov's work.

Thus, Shagubatoov's work gives us detailed information on a daily life of the population which lived in early 19th Tbilisi.

საძიებლები

გეოგრაფიულ სახელთა

ა

აბანოს კარი – 25
ავლაბარი – 10, 11, 12, 20, 21,
23, 24, 25, 26
ავლაბრის ხიდი – 8, 21, 25
ანანურის მაზრა – 30, 37
ანანურის მხარე – 15, 51
არაქსი – 19
არტაანის წყალი – 19
აღმოსავლეთ საქართველო – 6, 7

ბ

ბამბაკის დისტანცია – 37
ბორჩალოს დისტანცია – 37

გ

გარეთუბანი – 7, 9, 10, 11, 12,
21, 23, 25, 26,
გომის ქუჩა – 8
გორი – 15, 51
გორის მაზრა – 30, 37

ე

ერევანი – 30, 37

ვ

ვერე – 19, 26

თ

თბილისი – 6, 7, 8, 9, 10, 11,
12, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 26,
27, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39,
45, 46, 47, 48, 50
თბილისის გარეუბნები – 23

თელავი – 30

თელავის მაზრა – 15, 52

თელეთი – 45

თურქეთი – 13, 19, 26, 27

ი

იმერეთი – 6, 13, 15, 29, 37, 51

ისანი – 20

იშიტუტრუქის მთა – 24, 26, 45

კ

კალა – 20, 21

კალოსუბანი – 45

კარნუს მთები – 19

კასპიის ზღვა – 19

კახეთი – 13, 15, 19, 37

კახეთის მაზრა – იხ. თელავის
მაზრა

კლდისუბანი – 8

კოლა – 19

კოლას წყალი – 19

კონსტანტინოპოლი – 35

კოჯორი – 19

კოჯორისა და წავკისის მთები – 8,
23

კრწანისი – 20

ლ

ლილოს მთა – 25

ლოჭინი – 20

მ

მაზრები – 37

მარილიანი ტბა – 25

მეტეხის ციხე – 8, 22
მთიულეთი – 13, 26, 45
მოვაკანი – 19
მოურავებისაგან მართული მხარეები – 37
მტკვარი – 8, 19, 20, 22, 25, 30, 49
მტკვრის მარცხენა ნაპირი – 19, 20, 22

ნ

ნავთლულის ველი – 25
ნარიყალა – 8

ო

ომანისხევი – 20
ორთაჭალა – 25
ოსმალეთი – იხ. თურქეთი

რ

რანი – 19
რუსეთი – 13, 26, 27, 28

ს

საბურთალოს მინდორი – 20
სალიანი – 19
სამოურაოები – 52
სამცხე – 19
სამხრეთ კავკასიის სახანოები – 13
საქართველო – 6, 7, 9, 13, 19, 26, 53
სახანოები – 26
სახანოთა ქალაქები – 29
სეიდაბადი – 23, 25
სეიდაბადის ბალები – 20
სიღნაღი – 30
სიღნაღის მაზრა – 15, 52

სოლოლაკი – 8
სოლოლაკის მთა – 24
სოლოლაკის ქედი – 8
სპარსეთი – 13, 25, 26, 28

ტ

ტფილისი – იხ. თბილისი
ტფილისის მაზრა – 37, 52
ტუბანის მთა – 23

ქ

ქართლი – 13, 19, 37
ქართლის მაზრა – იხ. გორის
მაზრა
ქართლის მხარე – 15, 51
ქართლ-კახეთი – 6
ქვემო ქართლი – 13

ყ

ყაზახი – 37
ყაზახ-შამშადილუ – 19

შ

შამშადილუს დისტანცია – 37
შინდისი – 20

ჩ

ჩრდილოეთ კავკასია – 13
ჩუღურეთის გორა – 45

წ

წავკისი – 20
წყნეთი – 20

ხ

ხევძმარის ხევი – 20

ჰ

ჯავახეთის და სამცხის წყლები – 19

ჰ

ჰერეთი – 19

საგნობრივ სახელთა

ა

აბაზი – 13, 42

აბანო, აბანოები – 28, 33, 39, 43, 50

აბრეშუმი – 27, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 47, 55

აბრეშუმის გამოყვანა – 16

აბრეშუმის თასები – 31

აბრეშუმის ნართი – 29, 30

აბრეშუმის ნაწარმი – 28, 29, 32, 37, 38

აბრეშუმის ოქრონაქარგი

ქსოვილები – 28

აბრეშუმის ტომსიკები – 55

აბრეშუმის ქსოვილი – იხ.

აბრეშუმის ნაწარმი

აგური – 36

აზარფემა – 34

აზნაური – 51

ათეშგა – 8

აიაზმა – 38

აკვანი – 39

ალავი – 41

ალაფები – 14, 35

ამაღლება – 48

ამჟავებული რძე – 42

არაბული ჩირი – 31

არაყი – 16, 33, 35, 37, 54

არსენალი – 8, 24

არქიელი – 46

არშინი – 48

ატლას ბაბი – 28

ატლასი – 27, 28, 47

აუზი – 8, 24, 47

აქლეში – 52

აქლეშის ტყავი – 33

ალალარები – 37, 52

ალდგომა – 40, 44, 48

ახალი წელი – 40, 49

ახალუხები – 32, 36

ბ

ბაზაზები – 14, 30

ბაზარი – 13

ბაზრობა, ბაზრობები – 30, 37

ბალიში – 49

ბალიშისპირის ფოჩები, ბალიშის

პირები – 28, 47

ბამბა – 29, 34, 56

ბამბეული – 28, 29, 37, 38, 47

ბამბეულის, ბამბის ნართი – 33, 56

ბამბეულის ნართის გამოყვანა – 16

ბამბეულის ნაწარმი – 13, 27, 28,

30, 36, 38

ბამბეულის, ბამბის ქსოვილი – იხ.

ბამბეულის ნაწარმი

ბამბის თასები – 33

ბამბის თესვა – 16
ბამბის ძაფი – 39, 41
ბანქო – 31
ბარდა – 35
ბასმალი – 31
ბაღდადური ჩირი – 31
ბაღები – 25, 45, 52
ბაყლები – 14, 35
ბებია ქალი – 38
ბეწვეული (კვერნის, მგლის, მელიის, სამანდური კატის, ტურის, ფოცხვერის, წავის) – 27, 28, 29, 30, 31
ბეჭელი, ბეჭდები – 34, 42
ბიაზი – 30, 31, 33, 34, 36
ბორჩალოელი მომთაბარეები – 39
ბოსტნეული – 30, 35, 38
ბრინჯი – 16, 29, 54
ბურახი – 35

ბ

გადასაფარებელი, გადასაფარებლები – 31, 34
გალერეა – 24
გამოქვაბული – 45
გამოყვანილი თევზი – 13
გაჯი – 8, 23
გვალვა – 49, 52
გვირგვინი – 41, 42
გირვანქა – 33, 43, 48, 53, 55
გლეხები – 13, 15, 38, 52
გლოვა – 14, 43, 44
გოგირდი – 37
გორიჯვარობა – 15, 45
გრანეტური – 27
გრანიტი – 8
გრანიტის შენობა – 24

გროტი – 47
გუბერნატორის სასახლე – 24
გუთნეული – 53

დ

დათვის ბეწვეული – 29
დაკრძალვა – 44
დალაქები – 14, 36
დარაია – 28, 29, 36
დარიჩინი – 31
დაურთავი ბამბა – 27
დაღარული ფანჯრები – 36
დედათა მონასტერი – 23
დენტის საამქრო – 36
დიდგეგაროვნები – 45
დივანი – 42
დობა-დარაი-ბაბი – 28
დოლი – 35, 38
დორისპირი – იხ. ბალიშისპირის ფონები
დოქი, დოქები – 34, 35, 37, 49
დოლი – 45
ღურგლები – 14, 35, 36
ღღესასწაულები – 44, 45

ე

ეკლესია – 8, 23, 39, 41, 43, 45, 46, 48, 50, 55
ემბაზი – 39
ენდრო – 27, 29
ეპოლეტები – 27
ერბო – 28, 30, 38
ეტლები – 33

ვ

ვანქი – 8, 22, 45
ვაჭრები – 6, 13, 14, 28, 30, 35, 37, 51

ვენახი, ვენახები – 7, 24, 25, 52
ვერცხლი – 29, 30, 32, 47
ვერცხლის გვირგვინი – 41
ვერცხლის მანეთი – 13, 38, 51
ვერცხლის ნაკეთობები – 27
ვერცხლის ნაქარგობები – 28
ვერცხლის ნიეთები – 40
ვერცხლის სირმები – 31
ვერცხლის ფული – 28
ვერცხლის ძაფები – 28
ვერცხლისწყალი – 31
ვერცხლის ჭურჭელი – 34
ვერცხლის ჯამი – 41
ვირი – 33, 49

ზ

ზანღუკები – 33
ზარაფხანა – 25
ზარგარები – 14, 34
ზაფრანა – 31
ზეთის გამოხდა – 16
ზეთსახდელი – 55
ზურგიელი – 29, 30

თ

თაგაურელები – 31
თავად-აზნაურები – 15, 47, 50,
51, 52
თავსაბურავი – 41
თავსაფარი, თავსაფრები – 28, 31,
34
თასმები – 32, 47
თაფთა – 27, 28, 30
თაფლი – 28, 54
თაფლის სანთელი – 45
თახვის ბეწვი – 30
თახვის ტყავი – 29
თევზი – 29, 35, 38

თევზის ბუმბტი – 29, 35
თევზის წებო – 29
თელეთობა – 45
თეფში – 55
თექა – 34, 37
თივა – 33
თითბირი – 31
თიხა – 8, 23
თიხის სინი – 55
თიხის ქვევრები – 53
თოკი – 33, 49,
თონე – 15, 47, 48
თოფი, თოფები – 32, 35
თოფის ჩასადები – 35
თოქალთო – 32
თოჯინა – 49
თუთუნი – 35
თუთუნჩები – 35
თუმანი – 40
თუნგი – 33, 36, 53, 55
თუნუქი – 27
თუნუქის ფურცელი – 31
თხა – 35
თხის ბეწვი – 27, 33
თხის მატყლის ტომრები – 37
თხის ტყავი – 32

ი

იარაღი – 37
ილი – 31
იმერლები – 13, 38
იმპერატორი – 34
ინა – 31
ირმის ტყავი – 36

კ

კაბა – 50
კათოლიკე – 10, 26

კათოლიკეთა ეკლესია – 8, 23, 25
კაკალი – 35, 55
კალა – 27, 29, 31
კალაქვა – 30
კალოსუბნის ტაძარი – 45
კამერალური აღწერა – 11
კამეჩი – 35, 52
კამეჩის ტყავი – 27, 30, 33
კამლოტები – 27
კანაფი – 30
კანფეტები – 31
კაპიკი – 13, 42
კაჟი – 47
კარანტინი – 25
კასრი – 54
კეთილშობილი წოდება – 47
კემუხტი – 32, 36
კვერნის ბეწვი, ბეწვეული – 27, 28, 30
კვირაცხოვლობა – 45
კირი – 8, 23
კირქვა – 30
კლიტე – 48
კოდი – 53, 55
კოვზი – 34, 42
კოლენკორი – 27, 28
კორპი – 31
კულა – 34
კუპრავები – 14, 33

ლ

ლავაში – 42
ლანცეტი – 14, 36
ლანჩი – 36
ლაჟვარდოვანი საღებავი – 31
ლარი – 29
ლეკები – 26, 28, 37
ლეკური ნაბღები – 37

ლეკური ქსოვილი – 36
ლეკური ცეკვა – 42
ლილა – 27
ლიტრა – 13, 38, 43, 53, 55, 56
ლიტურგია – 46
ლობიო – 13, 38

მ

მაგიდის დანები – 31
მაკრულის წნულები – 55
მაზმანები – 14, 33
მათლაფები – 34
მამაკაცის პერანგები – 30
მანუფაქტურული ნაწარმი – 36
მარგალიტი – 27, 28
მარილი – 13, 29, 38, 55
მარხვა – 46
მატყელი – 29, 30, 32, 34, 36, 49
მატყელის ქსოვილი – 28
მაუდი – 27
მალაზია – 25
მაყარი, მაყრონი – 41
მაშია, მაშიები – 32, 41
მაჰმადიანი, მაჰმადიანები – იხ.
მუსლიმი
მებარგულები – 14, 34
მელუქნები – 37
მეზანდუკეები – 14
მეთუნეობა – 36
მელნის კაკალი – 15, 31, 50
მეპურები – 35
მესათები – 14, 34
მეუნაგირები – 14, 33
მეფეთა ბაღები – 7
მეფის აბანო – 25
მეფის სასახლე – 8, 21
მეფუტკრეობა – 16
მექალაქნები – 33

მექუდები – 14, 32
მეჩანმახეები – 14
მეჩეთი – 8, 23, 25
მეჩექმები – 14, 32
მეწვრილმანები – 14, 31
მეწულე – 14, 32
მეხამლები – 14, 31, 36
მზარეულები – 35
მზითვი – 40, 41
მთავარმართებლის, მთავარსარდლის
სასახლე – 8, 23
მთავარსარდალი – 47
მთავრობა – 38
მთიელები – 31, 38
მთიელი ხალხები – 26, 28
მთიელები – 13, 38
მიკიტანი, მიკიტნები – 14, 35
მინერალური წყლები – 21
მინის საამქრო – 36
მინის ჭურჭელი – 27, 31
მირონი – 39
მიტკალი – 27
მიცვალებული – 43
მიწისქვეშა გვირაბები – 8, 21
მოედნები – 12
მოვი – 28, 29, 36
მონასტერი – 45, 46
მოსწავლე-ახალგაზრდობის
ეროვნული სასახლე – 8
მოქალაქე – 50, 51
მოქარგული ქსოვილი – 32
მოღინი – 8, 22, 45
მოძღვარი – იხ. მღვდელი
მოხელე – 24
მსხვერპლშეწირვა – 46
მსხვილფეხა საქონელი – 28, 37,
38, 51
მუთაქა – 47

მუნღშტუკი – 36
მურაბა, მურაბები – 40, 43
მუსიკოსები – 42
მუსკატის კაკალი – 31
მუსკუსი – 30
მუსლიმი, მუსლიმები – 10, 15,
26, 39, 45, 46, 51, 52
მუშკი – 27, 29
მღებავები – 14, 34
მღვდელი – 39, 40, 42, 43, 44,
49
მღვდელმთავარი – 46
მღვიმე – 22
მშობიარობა – 14, 38
მჩითავები – 14, 31
მჭედელი – 35
მწვანელი – 51
მხატვრები – 34
მხერხავები – 14, 36

ნ

ნაბდები – 28, 37
ნავთი – 25, 33
ნათლია – 39
ნათლობა – 14, 39
ნაკეთობები – 28
ნალბანდები – 14, 36
ნალები – 28
ნართი – 30
ნაქარგი სირმა – 27
ნაქსოვი ტილო – 27
ნაქსოვი ხალიჩები – 29
ნახშირი – 30
ნაჯახი – 36
ნესვი – 14, 35
ნიგოზი – 35
ნიშადური – 27, 29, 31
ნიშნობა – 14, 40

ნიშნობის ბეჭედი – 40
ნორაშენი – 15, 44
ნუგბარი – 31
ნუში – 31

ო

ოქრო – 29, 30, 32, 34, 47
ოქრომჭედლები – 14, 34
ოქროსა და ვერცხლის ძაფი
(ძაფები) – 27, 29
ოქროს თუშნიანი – 35
ოქროს მედალი – 35
ოქროს ნაქარგობები – 28
ოქროს სირმები – 31
ოქროს ფული – 28
ორცხობილა – 35
ოსები – 31, 37

პ

პალანები – 33
პარკოსნები – 35
პარლამენტის შენობა – 8
პერანგები – 36
პილპილი – 31
პირსახოცი, პირსახოცები – 31,
33, 48
პისტოლეტები – 35
პისტოლეტების ჩასადებები – 47
პოლიცმეისტერი – 7, 10
პროსოლები – იხ. ალაფები
პურის გამოცხობა – 15
პურის ფქვილი – 30

რ

რკინა – 29
რკინის ნაკეთობები – 27
რომი – 29
რუსთა (რუსული) მმართველობა –
7, 51

რუსი მოხელები – 10, 12
რუსი ჯარისკაცები – 10, 12
რუსული კაჟი – 29
რუსული 5 კაპიკიანი მონეტა – 29

ს

საათის ჩასადებები – 47
საბაჟო – 25
საბრი – 31
საგალანტერიო ნივთები – 34
სადაფი – 33, 35, 36
საეკლესიო სამოსის შესაკრავები –
47
საექსპორტო პროდუქცია – 13
სავაჭრო დახლები – 23
საზამთრო – 14, 35
საიმპერატორო მეიარაღის წოდება
– 34
საიმპორტო პროდუქცია – 13
საკვები პროდუქტი – 27
საკმეველი – 31, 45
სამაზრო ქალაქები – 15, 52
სამარხვო საკვები – 35
სამკაული, სამკაულები – 15, 34,
41, 50
სამოსი, სამოსელი – 37, 50
სამუსიკო გუნდი – 24
სამხედრო ჰოსპიტალი – 8, 24
სანთელი, სანთლები – 30, 38, 39,
54
საპალნე – 13, 33, 38, 53
საპნის სახარშები – 36
საპონი – 36
საჟენი – 12, 21
სარკეები – 31
სასადილო ჭურჭელი – 34
სასანთლები – 31, 34
სასაფლაო, საფლავი – 43, 44, 48

სასმელი – 27
სასტუმროები – 23
სასულიერო პირი – იხ. მღვდელი
სასწავლებელი – 25
საულვაშე სახვევები – 47
საფოსტო კანტორა – 24
საფულები – 47
საქალაქი ტყავი – 49
საქალაქო პოლიცია – 24
საქილევები – 47
საყურეები – 34
საძაგრავეები – 47
საძოვრები – 21
საწერი ქალაქი – 29, 31
საწნახელი – 53
სახაზინო ბაღი – 8, 24, 47
სახაზინო დაწესებულების შენობა – 24, 25
სახაზინო სახლი – 8, 24
სახარება – 38, 40
სახვევები – 39
სეკირა – 36
სელი – 55
სელის ზეთი – 55
სელის ძაფი – 13, 29, 38
სიონი – 8, 22, 46
სირაჯები – 14, 35
სირმა – 30
სკა – 54
სოვლაგრები – 30
სომხები – 10, 14, 15, 26, 34, 44, 45, 46
სპილენძი – 30, 34, 37
სპილენძის ნაკეთობები – 27
სპილენძის სინი – 55
სპილენძის ფული – 28
სპილენძის ქვაბი – 49
სპილენძის ჭურჭელი – 38

სპირტი – 54
სტამედები – 27
სულარა – 43
სუზანი – 28
სუნამოები – 28
სუნელები – 35
სურბკარაპეტის ტაძარი – 47
სურბნიშანი – 45
სურბსარქისობა – 46

ტ

ტანსაცმელი – 13, 15, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 50
ტარსიკონი (ტარსიკონის წულები) – 27, 32
ტაძარი – 48
ტივები – 30
ტიკები – 33
ტილო – 13, 27, 29, 30, 47
ტიპოგრაფია – 24, 25
ტიტა – 34
ტებილი არაყი – 40, 42, 43
ტომრები – 33, 55
ტყავი (ტყავეული) – 27, 31, 32, 33, 36

უ

უნაბი – 25
უნაგირი – 33
ურმები – 33
უღელი – 49

ფ

ფალანდუზი, ფალანდუზები – 14, 33
ფანდური – 35, 39
ფარდები – 34
ფარჩა – 44

ფარჩის მოსასხამი – 41
ფეთხაინი – 46, 48
ფეიქრები – 14, 30, 33
ფერისცვალება – 46, 47
ფერუმარილი – 15, 50
ფესსაცმელი – 29, 32, 33, 37, 41
ფესსაცმლის ლანჩი – 29
ფისი – 33
ფისტა – 31
ფიცარნავი – 42
ფიჭა – 54
ფლავი – 35, 43
ფოლადი – 28, 29, 31
ფოცხვერის ტყავი – 27
ფული – 13, 37, 38, 42, 43, 45
ფუნთუშა – 35
ფუტკარი – 54
ფქვილი – 35
ფშაველები – 13, 38

ქ

ქაბიბჩი – 35
ქათმები – 13, 38
ქალამანი – 33
ქალის თავსაფრები – 47
ქალის სამკერდეები – 47
ქართველი, ქართველები – 9, 10, 15, 26, 34, 44, 45, 46
ქართლელები – 51
ქართული ცეკვა – 42
ქარქაშები – 34
ქარხნები – 36
ქაშანური – 31
ქაშუეთი – 45
ქელეხი – 43
ქერი – 15, 25, 30, 35, 52, 53
ქჩა – 28, 33, 37
ქჩის ოსტატები – 14, 34

ქჩის ხალიჩები – 37
ქვაბი, ქვაბები – 37, 54
ქვევრები – 36, 53, 54
ქვის კედლები – 21
ქვისმთლელები – 14, 36
ქვის წისქვილები – 19
ქვის ხიდი – 26
ქვემეხების და ზარების
ჩამოსასხმელი საამქრო – 36
ქვეშაგები – 42, 43
ქისები – 47
ქიშმიში – 31, 49
ქონის სანთელი – 31
ქორწინება – 14, 41
ქოშები – 36
ქოხმახები – 23
ქრისტიანები – 39, 52
ქსოვილი, ქსოვილები – 28, 30, 33, 34
ქუდები – 37
ქუნჯუთის ზეთი – 55
ქუნჯუთის მარცვლები – 55
ქურქები – 32
ქუჩები – 23

ღ

ღვინო – 16, 33, 35, 37, 41, 42, 43, 44, 49, 52, 53
ღომი – 51
ღორი – 30, 35, 52
ღორის ტყავი – 32
ღორის ქონი – 35

ყ

ყავა – 27, 40, 41
ყაზაზები – 14, 31
ყაზახელი მომთაბარეები – 39
ყანა – 53

ყანწი – 14, 36
ყაჯარღუზები – 14, 32
ყველი – 30, 38
ყვითელი თითბრისებრი სპილენძი – 27
ყვითელი ყვავილი – 31
ყირიმული ცხვრის ტყავი – 32
ყუბაჩური ნაჭრები – 29
ყურძენი – 31, 51, 53

შ

შაბი – 27, 28, 29, 31
შადრევანი – 24
შავი ძელიის ბეწვი – 30
შავი საღებავი – 31
შალი, შალეული – 27, 28, 42
შალითები (თოფის ჩახმახებისათვის) – 47
შალის ქსოვილი – 37
შამფური – 49
შამშადილოელი მომთაბარეები – 39
შარბათი – 40
შარვლები – 32, 37
შაროვარები – 32
შარფები – 27
შაური – 13
შაქარი – 27, 29, 31, 40, 41, 42
შეიდიში – 28, 29
შიდა ბაზარი – იხ. ბაზარი
შუშა – 36

ჩ

ჩაღრი, ჩაღრები – 31, 33
ჩაი – 27, 29, 40, 41
ჩაის სერვიზი – 31
ჩანთები – 47
ჩახმახები (თოფის) – 35

ჩერქეზები – 37
ჩერქეზული ცეკვა – 42
ჩეტკერტი – 48
ჩექმები – 29, 32
ჩიბუხი – 36
ჩითები და ნახევარჩითები – 27
ჩითი – 28, 30, 31
ჩოხები – 32
ჩულები – 28, 32, 47

ც

ცვილი – 28, 30, 37
ცვილის სანთელი – 31, 41
ცვილის ჯვარი – 39
ცისფერი საღებავი – 28, 29, 31
ციტრომონი – 31
ციყვის ზურგისა და მუცლის ტყავები – 27
ციხე-სიმაგრე – 21, 22
ციხის კედლები – 21
ცოცხი – 49
ცრურწმენები – 14, 48
ცხენი, ცხენები – 13, 29, 33, 37, 38, 51
ცხენის აღვირი – 32
ცხენის აღკაზმულობა – 37
ცხენის მოსართავები – 29, 47
ცხვარი – 35, 51
ცხვრის მატყლი – 27
ცხვრის ტყავი – 30, 33

ძ

ძაფი – 30, 56
ძეობა – 39
ძეწკვები – 34
ძვირფასი ქვები – 27, 28, 34
ძირა – 31, 39
ძროხა – 35

ძროხის ტყავი – 33

წ

წაბლი – 13, 30, 38

წავის ბეწვი – 30

წარმართული სამლოცველო – 8, 23

წებო – 35

წელა – 13, 38

წვრილმანი საქონელი – 28

წვრილფეხა საქონელი – 28, 29, 30

წითელი საღებავი – 31

წინღები – 47

ჭ

ჭადრაკი – 35

ჭარელი ლეკები – 30

ჭაჭა – 53, 54

ჭიაფერა – 27, 28, 29, 31

ჭილობი – 30

ჭურჭელი – 35, 37

ხ

ხავერდი – 27, 28, 32, 47

ხალიჩები – 28, 47

ხარაზები – 14, 32

ხარი – 33, 37

ხარის ტყავი – 33

ხახვი – 29, 49

ხევსურები – 13, 38

ხელთათმანები – 47

ხელოსანი – 14, 34

ხელსაწყოები წისქვილისათვის – 35

ხერხი – 36

ხეხილი – 25

ხიზილალა – 13, 28, 29, 38

ხილი – 28, 35, 40, 42, 43

ხილის ხეები – 24

ხის ხიდი – 25

ხიფთანები – 29, 31, 37

ხმალი – 42, 49

ხმლის ოსტატები – 14

ხონჩა – 41, 42

ხორბალი – 15, 25, 51, 52, 53

ხორცი – 35, 43, 47

ხუცესი – 38

ჯ

ჯაგარი – 27, 35

ჯამი – 42

ჯარი – იხ. რუსი ჯარისკაცები

ჯეჯიმი, ჯეჯიმები – 29, 32

ჯვართამაღლება – 46

ჯიბის მაკრატელი – 31

ჯირითობა – 15, 45, 46

ჯილა – 34

ჯორი – 13, 33, 38, 52

კ

კექტარი – 12

დედანი

Описание

Внутреннего состояния Грузии
и
Клеретии.

Государь Шаубатовичъ
въ Тифлисе 1819 года.

Послику Кура больше остальных прочих рек
и протекает посреди Грузии; то я счел за нужное
предидь описать оной.

Описание реки Куры.

Река Кура выходит из гор Колхиды и Кар-
пу, в Грузинских владениях, протекает чрез
землю Самцхисо-Картлинскую, земли Тарет-
скую, Рачинскую и Моваканскую и соединясь с
Араксом спадает ниже Самана в Каспий-
ское море. В летнее время она быва-
ет столь мала, что можно переходить ее
бродом, а в теплые времена довольно глуква.
В нее спадают реки: Колхиды, Арта-
на, Джавалета и Самцхисы, текущая в Гу-
ртинские области; все реки Картлинские,
Кавказские, Таретские, Рачинские, Мовакан-
ские и Кавказ-Шамшадинские, всего 59 рек.
Вода в Куре особенно в Самцхисе и Картли-
не для питья приятна, она изобилует разного
рода рыбного промысла. Берега ее каменисты,
покрыты скалами, и горы орошаются ею тузем-
ная пастбища и места покрыты халыком. Там
водятся довольно дичи и зверей. Полевой стороны

Курь близъ Ширмиса построенные Русскими
двадцать деревянных мельницъ, чрезвычайно вы-
годныхъ для города, но старая каменная мельни-
ца, на рѣкѣ: Вѣрь Куджорнъ ввергая шильи
отъ морозовъ, а лѣтомъ отъ засухи, остается
въ бездѣйствіи.

Описаніе Ширмиса.

Ширмисъ съ его окрестностями граничитъ
съ Южной стороны границами: Аогини, нынѣ назъ-
вася въ Сманисеволивъ, съ Восточной и Сѣверной
по ущелью Селенкари до Курь, съ Западной гора-
ми: Кризанискою, Миндикскою Цавкизскою и
Цукетскою, съ Сѣверной горой лежалскою за полемъ
Сабурталовскимъ.

Ширмисъ прежде состоялъ изъ трехъ городовъ,
а именно: Мпимиса, Кама и Уени. Рѣка Куръ
отдѣляла Уени, на лѣвой сторонѣ находящей-
ся, отъ Мпимиса и Кама. Истоки вытека-
ющіе изъ горъ Цавкизской и Куджорской съ Запад-
ной стороны, потоки протекающіе по Южной сто-
ронѣ къ востоку въ Куръ. Раздѣляютъ Мпимиса отъ
Кама. Итого, на которомъ стоялъ городъ Мпимисъ,

ныи гаято садаки, называющийся Сейдабадским.
Нели ныи называется Аслабарая и Фана Миорис-
сая. Пространство земли в Миорисе с пред-
стийми Аслабарая и Тортубаноя кроитъ выгона
115000 квадратныя сажени. Миорисе ныи есть горя-
чая и теплая минеральная вода, вытекающая изъ
горъ на Южной сторонѣ находящихся, и приноситъ
отъ построеннаго каменнаго бани получаются значи-
тельный доходъ. На Южной сторонѣ города находя-
тся крепости, на каменной горѣ, отъ которой городъ ра-
сположенъ въ видѣ Амфитеатра по отлогой долиинѣ
до берега Куры. Внутри крепости каменная церковь
и Царской Дворецъ, отъ времени частью разрушен-
ный, такъ же и самая крепость елика котораго брани-
ныи ныи уже ни тая выгода для города и того ве-
личия и прочности, каковыми отличалась въ древно-
сти. Близость горъ, господствующая надъ ономъ,
защититъ отъ опасности пашауцунура. — Въ случаѣ на-
паденія для снабженія огажденныя водосо, проведенны
подземные ходы къ Курѣ, изъ коихъ одинъ сообщается
съ рѣкою подъ Аслабарскимъ мостомъ, а другой ведетъ
къ родникамъ на Западной сторонѣ крепости. — Го-
родъ Миорисе каменная отъ крепости съ Южной, За-
падной и Сѣверной стороны окруженъ каменного кит-
лого стеною, а Восточная сторона омывается Курою.

Нынѣ какъ городскія стѣны, такъ и крепостная
разламываются и матеріалъ употребляется для
другихъ казенныхъ строеній. — На левой сторо-
нѣ Фуръ стоитъ крепость Метехская, прежде
весьма хрѣпкая и красивая, потому подвергшаяся
разрушенію, а нынѣ выстроена новая крепость весьма
красиво, съ разными вышелоказанной, кромѣ оной съ
Запада Южной есть нѣсколько натуральныхъ
пещеръ оублистомъ берегъ, изъ коихъ въ одну, въ
извѣстныя дни ходятъ на Богомолье. — Въ сей крѣ-
пости такъ же было подземный ходъ къ Фуръ, для
скачиванія водою прилучающагося.

Трунскій Соборъ, именуемый Сіономъ, Ар-
мянской монастырь Ванки свѣтосимини колоколь-
ня и великолѣпная Армянская церковь Мо-
нимъ заслуживаютъ особенное вниманіе. Здѣсь находится
Армянскій древній монастырь, Католическая ка-
менная церковь. Магометанская мечеть хотя не
большая но порядочная. На горѣ прилегающей къ
городу, стоитъ древній Азисскій храмъ съ куполомъ,
построенный около 2000 лѣтъ, и нынѣ довольно еще
хрѣпкій. Кромѣ сего копница всталъ церковей казенныхъ
и обывательскихъ 44, домовъ до 3700, изъ коихъ мно-
гихъ очень скудны и кешкѣютъ даже вода въ городъ.

При некоторых домах находятся небольшие сады, напол-
ненные водою, проведенною изъ горы Козлорекской и Муавилекской.
Стария улицы по большой части весьма узки и кривы, но ны-
нѣ какаимъ онымъ поправляются и расширяются по волюжлоу.
Обывательскія дома все каменныя, но кельюгид изъ нихъ по-
строены каменныя, а большую часть на глину облицованы
снаружи и внутри Татаре. Старинные дома не имѣютъ
такого красиваго вида и правильности какъ новопостроенныя.
Топильные дворы и мавки противуположнаго довольно исправны
и украшены. Въ предмѣстїяхъ Мисорлиса, Алабара,
Тортубана и Сейдабата иногда жители живут въ низ-
кихъ бродныхъ жилищахъ, до половины грубыя и изъ пред-
мѣстїи Тортубана въ землю. А изъ казенныхъ зданїй въ пред-
мѣстїи Алабара, казармы солдатскїе выстроены въ краси-
вѣль и богатѣль видѣ, а на горѣ Тубанъ даже Главно-
командующаго селужитъ довольноль украшенїемъ весьма
городу. Близъ оного сада казенной большой, имѣющей пре-
дѣ въ низу башни, наполняющейся водою, но по всеодро-
сти яства нынѣ устроены выше въ богатѣль акуче а по-
лучаетъ изобильно водою изъ горы Уштуртукской и Село-
макской. Бассейнъ имѣетъ въ себѣ прекрасные фонтаны
и съ дѣуалъ стороны саилерей усиливаетъ красоту я-
ста.

Сады наполнены фруктовыми и разнаго роду деревьями

оикоградскихъ и цвѣтальн. Въ немъ много время
судяють ежедневно гражданъ изъ лучшихъ браммий
а въ опредѣленные дни и поод гродьнъ прекрасной музыки.

Кромѣ сего дома примѣтательны своєю архитекту-
рою въ селѣ же предѣлѣтѣи. Арсеналь, военный госпиталь,
но сей госпиталь по близости итѣта, на которънъ разпо-
ложено терять свой здѣ, и потому онъ за ятьнъ сѣ вы-
строены новой осыка красивой пуще Амбару, оосо-
бенности дома казенной, еднъ итѣтаея Типогра-
фия, капель музыкальная и много цинковиковъ, по-
строены въ сѣнъ искусно сьгражжтнкого камня, — въ
Типографіи печатають на Россійскомъ и Грузинскомъ
Гражданскихъ языкахъ. Близъ сего дому много дру-
гихъ домовъ каменныхъ значительныхъ, и цинковиковъ
городскихъ на разныхъ языкахъ. — Сверхъ того въ сѣнъ же пред-
ѣлѣтѣи есть много домовъ каменныхъ новопостроенныхъ
съ богатой архитектуръ.

Во сѣнъ же городѣ изъ публичныхъ зданій примѣ-
тательны: домъ Губернаторскій, почтовая кантора и
городская Комиссія, домъ, въ коимъ ситѣтаются при суд-
ственныхъ итѣта довольно оградкой, но ситѣтающій
красоты; близъ сего дому зданіе каменное, ситѣтавише
президъ царскихъ банн, нынѣ обращено въ конетный

дворъ, а прирѣній монетный дворъ по причинѣ вѣт-
хости оставленъ; прекрасный куполъ Католической
церкви Саровъ, слышанъ, а зданіе равно како и Му-
ршукъ имѣеть образцы въ магазинѣ. Въ низу крепо-
сти у банная гореть городская находилась преж-
де тамошня для товаровъ, привозимыхъ изъ ^{Забайкальи} Иерей;
покрыта тамошня выстроена новая недалеко забайкальи
воротами довольно въ красивомъ видѣ. Вокругъ города
три характера: Тюретубаекій, Артагаловскій и Ала-
барскій. Въ городѣ находятся три площади, довольно
по красивыхъ, а особливо ковыя. Мосты соединяю-
щія городъ съ предмѣстїями Алабарамъ, Тюретуба-
комъ и Сейдаватомъ деревянные и каменные, изъ
которыхъ въ первомъ выше стараго построены новой
мостъ, сколько красивый, столько и купный для горо-
да. Съ восточной стороны Алабарскаго стараго ко-
ста гробница Св. Аѣвѣ. Въ сѣверномъ городѣ есть учи-
лища языковъ: Грузинскаго и Персидскаго, а въ
городѣ близъ монастыря Ванки Армянское и
другихъ языковъ съ типографією выстроено въ ограниченъ
и богатымъ видѣ. Сады окружающіе городъ съ Сѣвер-
ной, Западной и Южной стороны и каменные са-
дохъ изъ Куръ и другихъ рѣкъ и ручьевъ съ горъ
техуцианъ, особенно изобильное виноградоу; между
прочими ореховыми деревьями примѣтельно

Угуруберское дерево, называемое по Грузински Ураби.
Поле с восточной, северной и южной стороны без-
водны, но земля приносит довольно пшеницы и ячме-
ня. С восточной стороны в окружности горы Лимо
есть соляные озера, высушающая в жаркое вре-
мя. По западную сторону Кумы на поле Нав-
туржская собирается персть в небольшом количе-
стве по близости места къ Курь.

На Западной стороне города небольшою
монастырь с Мтацминда, построен на крутиз-
не горы Шинтуржской, чрез речку Впру-
по большой дороге в Россию зданъ каменный
мостъ, довольно древний и крепкий. Климата
в Шкорпиенъ вечно и осенью приятной, зи-
мю холодною, а летом довольно жаркой, но
здоровой. Шкорпиенъ разделенъ на пять частей,
изъ коихъ три части въ самомъ городѣ, четвертая
часть составляетъ Авлаваръ, а пятую Торгуба-
ванъ, число жителей простирается до 18624^ч
изъ коихъ 9637^ч муржскаго поля и 8987^ч фе-
нскаго; Грузинской нации муржскаго поля 1531, фе-
нскаго 1535, Католическаго исповѣданія 91 муржскаго
и 95 феискаго поля, Магометанъ 14 муржскаго и 148
феискаго поля, прочіе Армянской нации.

О торговле.

Торговля Грузии большею частию в руках Армяков, которые ведут торг свой с Россією, Турціею, Персіею и Ханскими городами, также Лезгинскими и другими горскими народами.

Главнейшіе товары отвозятъ в Россію, особливо тонкіи и толстыи холсты разныхъ лънахъ белоушые Лисы, портыши, рисы, воллы, также же бобръи шкуры куны и стрцы, разного сорта шали, желтухъ, иногда и драгоценныя камни, крашеную мареню и не крашеную, пряденую бумагу, всякаго рода бумажныя товары и прочее.

Изъ Россіи вывозятъ.

Канцелярское стѣмя, ситко, сукно, золотую и серебряную парчу, нитки золотыя и серебряныя, иголки витканныя позументы, аполетты, шарфы и толцу подобное; бархаты обьери и полуобьери, атласъ, тафты, гранетуръ, кашкоръ, миткаль, ситцы и полуцитцы разного цвѣта стамеды, кашкоты, холсты, тканье, како то: войлматы, дреми и прочее; изъ курныхъ товаровъ были хребтовые и подбрюшныя лъна разнаго цвѣтовъ сарьяны, козлы, — серебряныя лъдныя и желѣзныя издѣлія, стекляннуя посуду, жезлы и желтуро латуннуя лъда, сало, камары, сахаръ, чай, кофе, и разныя съестныя припасы и напитки.

Во Турцию отправляють.

Тонкий и толстой шелк, крушцы, и бѣло-
дешки, рисы шкуры, бѣлиловые кожи, выработывае-
мые въ Мисрѣ, такъ же козій мехъ, свекло
шерсть, цетинку, маріонку, квасцы и гонимы до-
вольное значительное количество крупнаго и мел-
каго скота. Откуда получаютъ разные драгоценныя
камни, жемчугъ, бархатъ, сукна, полушуберы, атласъ,
стамеды, колени, ситцы разныхъ сорта, цѣлтыны
и шейные платки употребляемые жепципалы на
головной уборъ, сталь, лошадиныя и катерныя подковы,
разные дуалы, сыстемы припасы и разные напитки.

Торговля съ Персїею особливо производится персон-
цами, серебряныя и медныя въ шдѣляхъ, материалы, кан-
целярныя стипенды, шитыя серебряныя и золотыя,
руководствыя тифлисскыя фрицыны, попоками поду-
шечныя и наволочками (по французски дориспирц) -
напражки и ковраки Сураны употребляемыя фри-
циками для подстилки въ баняхъ, отвозятъ такъ же
шелковыя и хрустальныя матеріи, изъ Россіи доставляе-
мыя и серебряныя нитки, Лезгинскыя и другыя гор-
скыя народы толстыя сукна, буржи, хлопчатую бу-
магу, квасцы, воскъ, масло, ядръ шкуръ и прочее.

Изъ Персїи привозятъ.

Жемчугъ, драгоценныя камни, синюю краску, дуалъ

родовъ шали нашихъ, и для кушакова шелкового материи
съ золотомъ тканью *дуба-дараи-бабъ*, атласовъ, и шел-
ковыхъ тканей: Дараи, шейдиши, мовъ, тарфу, атласъ,
хатанъ и прочее. Самыя бумажныя материи изъ Россіи
доставляемы въ довольно большомъ количестве бумагой бу-
маги. Ввозимые товары, фрукты, лѣса, лѣсныя дѣла,
и бѣлодубскія, верблюжьи ковры разнаго сорта и величи-
ны, изысканные поды названія въ Кемъ.—

Отвозитъ въ Ханскіе города.

Золото и серебро въ довольно большомъ количестве, канце-
лярное сѣмя, всякаго рода Россійскихъ товаровъ, золо-
тые и серебряныя нитки, холсты, хлопчатые нитки,
олово, намотки, сталь, разнаго рода железо, крапиво
ябло и русскую монету 5^{коп} сахаръ, ромъ, пишущую бумагу,
Россійскіе пряжи и гоняютъ трактатскыя табачны
лошадей.—

Привозитъ изъ Ханскихъ городовъ.

Шелкъ и материи шелковыя, мовъ, шейдиши, да-
раи, пархатъ, дреддишъ, шаравары, сукенный шелкъ
разнаго цвѣта, лѣса, паршии, куршцы, бѣлодуб-
ки, лѣсныя, хекалки, Гыи, Салмакскія кошкы, бѣ-
бровые шкурки, и ихъ струи, валги и медвежьи шкура
сукна новалинскіе и ихъ опылы шитье, кафтановъ,
кышми Мезкинскіе разнаго рода, красцы, железо,
взялку рыбу, балыки, ихру, рыбій жей и пузыри

для Грузинских бубнов, сорогинское писено и приносят
итъ итского скота.

Внутренний торговъ съ Перетією и дружили областями.

Отвозятъ въ Перетію.

Шелковые и бубнящие всякаго рода товары, хлопчатую бубняду, шерсть, железо, коасуи, синій краски, — французское стѣла, маріону, соль, подошвы, козловые шкуры ратаго цѣпта, итъ оныхъ илтые сапоги, башиаки и прочее, конскіе зуборы, Маріи, сорогинское писено, лукъ, мыло, сахаръ, чай, ратаго сорта бамаки, итру и прочее.

Обратно получаютъ.

Ляса Лисви, курчи, бубодушки, иногда и герныя лисви, парогини, бобровые шкуры, и струи сырцовою и сученою шелкѣ, узкіе и рѣдкіе тафты ратаго цѣпта, драгалии изъ коптоля, воскъ, лёдѣ не хорошиіи, обивны, холстъ толстой и рѣдкой, китки льняныя толстыя, бамаки, — изъ оррুক্তовѣ только каштанныя и лѣса, кошки тамошніе ляса изобилуютъ. —

Изъ Торіи привозимыя ляса отличны по своей добротѣ. —

Изъ произведеній Торійскаго и Анапурскаго уездовѣ замѣтательны:

Ваши, вышивки, бурнеты, и несорные бурковые ко-
фты, лёдги, осып, овтыя шерсть, протвыя сурьма, такъ
же шитое и мужское платье, шало и сурь, въ большихъ
количествахъ; пишениная мука, яхмень, и особенно разныя
овощи, изъ травы вязанья рогозья, поташь, уголья;
по Курт пригоняють лось и на шотландъ изъ петховой
камень. —

Главныйиий торгъ Шелавы и Сигнаха, состо-
итъ въ лоджолъ скоттъ, особенно пригоняють презы-
чайшее количество оленей, и привожаютъ материалы,
нужныя для выделки кожь. —

Изъ каренныя Лозгинакъ отвозятъ золото, се-
ребро въ большаго количества, и разнаго сорта бу-
марныя материи. —

Привожаютъ отъ тудова тонкой и толстой
шелкъ.

Торговъ Шидризскихъ купцовъ.

Купцы ведучиис торговъ: шерстяныи, букаж-
ныи и хлопчатныи материяи, называются бака-
ли; они покупають хлопчатую бумагу, привозимую
въ значительномъ числѣ съжковъ, и въ Шриани, и
платье производятъ или въ срокъ всю сурьму, или
по частямъ. Меняють они на продажу, отдавая
за тонкую одну противъ пяти бумаги въ материятъ,

за посредственную одну часть и три четверти ясу,
а за толстую пряжу в полтора раза меньше, — та-
ким образом вышесказанную пряжу отдают тка-
чам для приготовления Аладжи (роду пестрой
нанжи) и широкого полотна для простынь, же-
лицы капры; — и разные сорта бязи из которой ко-
бойщики делают сукерты, одеяла, выбойки и
платки покупатели горючих и деревянных жи-
телей, или для головной повязки желицы, или
для утиральников; а из толстой бязи простой
народ шьет полукартаны. —

Группы торгующие шелками, называются казаками.

Они ткнут золотые, серебряные позументы и шел-
ковых тесьмов, для обивки мужских картанов. —
Судят и красят шелк, который покупают в до-
вольных количествах Магадурцы и Сатинцы. Шел-
ку много расходуется в Тифлисе; где почти все
желицы занимаются узорчатый шитьем с
золотом и серебром по разным материям. —

Мелочники.

Продают канцелярское стило, синюю краску,
лазорь, перламутровые орешки, красной и черной сады, а
квасцы, кардолюк, гвоздику, корицу, цитронную,
лукичатые орехи, шафраны, кипень или зира,

перилы, ладанъ, корню, сабура, ртуть, свинецъ, олово,
нашатырь, сталь, пишущую бумагу, карты, ножницы
картанные и столовые ножи, подсвѣтнички, жестъ
листоуру, латуниру лядь, лайные серизы, фаянсо-
вую и стеклянну посуду, зеркала, мылу, краску въ
крапной цвѣтъ, басилу, которую краскуть волосамъ въ
красной цвѣтъ, сапалъ, сушеные фрукты Арабскіе и баг-
дадскіе, синіея ягоды, разныя алмады, кристалики,
конфекты и прочіе и разныя предмѣты лакоклетва, коифе
названія, я затрудняюсь перевести на Россійскій языкъ.
Продаются всековыя и салныя свѣтъ записываются
особый классъ купцовъ. — Скорняки выдѣлываю разныя
лѣтъ, много изъ нихъ вымѣе платье, для прит-
лей обоего пола работаютъ такъ же для притомъ
дѣлаюте тучиши.

Въ Тифлисѣ много имѣютъ промысла отъ
портняжнаго мастерства. — Некоторые изъ нихъ
работаютъ только по заказу, а другіе заготовляю-
тъ разную для мушкетеръ и женскихъ одеждъ, какъ
то: кожи шероуары, и подкафтанники, для продажи
притомъ дѣлаюте.

Кадзарузи.

Работа пераковъ и покрывалъ называемыхъ дурзуки
употребляемыхъ зажиточными людьми лѣтъомъ, ко-
торыхъ дѣлаютъ изъ бархата, тонкаго сукна съ ши-
тосомъ золотомъ серебромъ и шелкомъ, или изъ шерстяной

материю, съобшивкою наподобіе персидскихъ шапекъ,
занимають особымъ ремесленникомъ каджардуги казы-
засельхъ. —

Шапошники.

Шьютъ для продажи изъ простыхъ овечьихъ шапекъ
для простаго народа изъ шерсти и шерсти Кривкиной
овечьей, для богачей такъ же дѣлають изъ овечьей ту-
лупы и полушубки съ короткими рукавами, а иногда
для бѣдныхъ людей и безъ рукавовъ. —

Работающіе франскую обувь цуги в.к.т.то цулюкы
изъ краснаго и чернаго сѣкорьяна, называются же-
цуралми. —

Кромѣ конской збручи, работаютъ потяжки
[такъаэто:] цепраки [хариги:] и зуборъ изъ рѣшней
для оружей.

Харазы и Башмашники.

Шьютъ для продажи изъ козловой кожи и ке-
лихты [крашеной зеленою и красною, козкой или
каторовой кожи, и матискомъ песка сдранной рывою]
сапоги, бѣлаго, чернаго, краснаго, зеленаго и фиолетаго
цолтовъ, съ высокими и низкими каблуками, обувае-
мыхъ только мушкетерами, называемыхъ сацолты,
и изъ козловой на выворотъ кожи, для мушкетеръ

и зрелищныя, башимановъ. Которыя дѣлаются иногда изъ шитаго сукна, бархата, и другихъ шелковыхъ матерій. — Кепки носятъ обыкновенно изъ свиной кожи, сивирской рогожины и казюванской камашки; работающіе обыкновенно называются лекашами. —

Куправы дѣлаются бурдюжки изъ бычачьихъ и бычачьей кожи, шерстью внутрь, которую выстилаютъ перстью или сукномъ. — Въ такомъ бурдюжкѣ, наполняются отъ 50 до 100 тучекъ вина или водки, каждая тучка содержитъ 9 фунтовъ тяжести. — Бурдюжки готовятъ также изъ козлиныхъ шкуръ и въ нихъ выходитъ вина отъ 1 до 25 тучекъ.

Ремесленники мазиали, прядутъ коновую шерсть и изъ оной ткаютъ для шелковыхъ дѣлаются, сукна также беревки, для чиряжи быковъ въ Арбы, дучаго халмыя повозки. —

Металдучки работаютъ разнаго вида сукнухи, и обиваютъ или шарцурю козью, обиваютъ шелковыми или бумажными тесьмами. —

Сѣдельники.

Дѣлаютъ изъ дерева сѣдлы и обиваютъ оные верблюжьего, буйволъего, бычачьего и коровьяго козьяго, но выстилавая изъ оныхъ шерсть, головку сѣдла чиряжируютъ разными хостяными и перьями и фризурками.

Шалапузы.

Делаютъ для лошадей, катеровъ и ословъ пашаны и служатъ для вьюковъ, шитье седла, изъ которыхо двуя лошадей и катерово обтягиваютъ темными сукномъ или войлокомъ; а для шаповъ покрываютъ сверху шкурою, снизу войлокомъ, а въ срединѣ набиваютъ соломою.

Ткани или Пейвары.

Приготавливаютъ изъ пряденой бумажной ткани для надръ простыни меховинамъ и шовчатые утиральники, которые женщины употребляютъ для утиранія лица, въ баняхъ. — Сверхъ того ткнуть — мадрю или пестредь разныхъ сортовъ, и бѣль въ большомъ количестве.

Набойчики или чатавы.

Делаютъ для курцовъ набавки набойки, для скатертей, занавесъ, малыя платковъ, разного сукна хорошаго и худаго разбора.

Войловыя мастера.

Выбиваютъ изъ овечьей шерсти разного цвѣта съ узорами, войлочки называемые желью, подобно персидскимъ, но не столь добротные, такъ же делаютъ

простые войлоки для покрытия скотных и для постели простомодиково, кроить того разбивают по наибольшей асимметрии бурлаку. — Разнощипки отправляют ремесло наименьшей торговли вещей португальских. — Работа часовая мастеров ограничивается только поправкою порты в часах. — Кошеры и живописцы в ремеслах своих не искусны. —

Золотых дел мастера окрамадеи и заргари

Работают из листаго золота тиски и круглые циполки для фелцины, которая украшает грудь до пазухи; перстни бриллиантовые, и из прочих драгоценных камней, из которых также делают кресты, которые фелцины носят так открыто на груди. — Из прочих замантерейских вещей употребляют фелцины для головного убора. Миты вышивают на лбу в вид круглой шляпы с драгоценными и иногда камнями; — Дижа, или на подобие саргана из золота с драгоценными камнями. — Треники и Аркики носят так же серьги и другие украшения. — Сидже мастера делают металлические наобрата омады, столбцы пощуду и прочее. — Но заргари особенно занимают отдаленно серебряными сокровищами большого разбора как то: Азарени, ф. подобно размажной суповой ложки с прямою ручкою; Куны, ф. родъ кушима с выгнутыми чужими горнами, влады и толку подобное. — Дило мандрихов состоит в том; в литие подвешивать

прибора для сабельных протупей
и проч.

В Мифлисе очень искусно работают сабли
и кинжалы. Одина из мастеров получил от
Государя звание Императорскаго оружейника
сверх того он награду сто герсонов и золотую ме-
даль; — эти работают также довольно хорошей работою
Ружья и пистолеты. — Эти кузнецы издают
приготовляют ружейные зашки, мельничные и сто-
лярные инструменты и проч. Многие же жители
занимаются работою из чугуна котловъ, водоносных
больших котловъ, кузнечных, быдовъ и другой дома-
шней посуды, которую вытрут и снаружи медью.
Отдырка ружейных ложи украшается иногда пер-
ламутною — тоже мастера, делают балянайки, бу-
ны, шахматы и другие вещи. —

Продавцы: мухи, ячменя, съятых для поста
припасовъ, гречиха ореховъ, сады и разныя овощи,
называются продавцы или сикати. Все эти вещи поху-
пая гуртомъ, продаютъ врознь съ барышнемъ. — Такая
торговля занимается купцы; наименьше бакалы;
но особенный предметъ этой торговли дыни и арбузы,
которые они купятъ и збергаютъ во всю зиму, до
новыхъ плодовъ. — Довольно значительной торговлею
изводятъ жители Мифлиса рыбю, свежую и за-
решою, такъ же пурпурани для бубновъ и киселью.
Мельничные ружейные зашки и прочие жители,

и какъ покупка леса производится даже и въ посты, то
доходъ силъ людей значителенъ. — Скотину вьютъ быдла, ко-
ровы, быковы, овицы, козловы и свиней. — Вьдрые житиши
употребляють свино само для освещенія въ далахъ, —
щетины въ большомъ количествѣ, отвозятъ въ Констан-
тинополь. —

Въ Тифлисе собище харчевники, или мархи-
танты промышляютъ варевомъ холоднаго и особаго
рода кушанья изъ гороха, бобовъ, съ пряными хо-
рельями, гречихи орехами. — Тотвлять такъ
же пловъ, разные похлѣбки, вѣтное жаркое и прот.
Какъ называютъ хавибги. — Есть такъ же хав-
ники, или шепуре, чимешцѣ довольно вкусно птѣ
хлѣбы, бѣрки и сахара. — Классъ мархитантовъ,
торгующихъ водкою, виномъ, обиткель, такъ же
многочисленъ; тотъ же торгъ ведутъ такъ казисе-
ские Сираджи. Шутухли продають табакъ раз-
наго сорта и доброты сликиныя трубки и губчки,
изъ коихъ славится перешневые. — Цирцуплики
или далажи бреють бороду и головы, пучкають —
хровъ лаццикала и францикала посредствома
лаццетовъ, роговъ и пѣвочъ, такъ же держаютъ зу-
бы.

Копованы или палванди въ Тифлисе
довольно сводуци въ своемъ ремеслѣ.

Столяры и рѣзчики такъ же искусны въ работѣ,

особенно въ развѣтѣ тысячелетнихъ оконъ, употреблен-
ныхъ во многихъ еще домахъ, по дороговизнѣ стекла.
Работа плотниковъ стѣлается прочностію-ин-
струментъ ихъ: пила и топоръ подобной узкой се-
кири на длинную топорницу. —

Каменищники искусны въ снѣденіи сосудовъ, кото-
рые вообще дѣлаются овально, съ остриемъ сверху ци-
линдра.

Изъ мануфактурныхъ водонійъ примѣтатель-
ны матерія мови изъ шелку, для рубашекъ и непод-
лого платья разныхъ цѣтовъ Даран и проч.

Заводы: Кожевенный.

Выдѣлка кожи, разныхъ цѣтовъ сафьяновъ и
подошвей, показываетъ несовершенство въ сей отрасли
промышленности. Кожевники занимаются такъ
же работою конской збруи, сабильныхъ кожъ и
оленныхъ кожъ. Изъ конныхъ дѣлаютъ кельматку зем-
ного цѣпта для frenoныхъ тѣверей коней.

Ремесло красильщиковъ составляетъ важнѣйшій про-
мыселъ жителей. — Они красятъ бѣлье въ красную,
синюю и желтую краски ратомъ бурмазныхъ ма-
терій, Мезгилскихъ сукна и перчатъ оленьихъ. — Это
леніе бѣлье занимаетъ особая ремесленниковъ. Тон-
карное искусство здѣсь такъ же не на низкой степени

досаждение. — Притом управление и разность формы сосу-
дов, особенно величина крутинок, в кои сближаются
болше 400 тысяч, — достойны примечанія. — Обжига-
ніе кирпичей, широкой тонкой формы можно пред-
положить иза прочности в постройкахъ и удобность
дѣйствія огня в обжигательныхъ печахъ. — Мыловар-
ни посредственный. — Мыло вообще не чисто. — Лучшіе
заводы пуховъ и кашепомавъ, выдѣлка стѣлка и
пороха нѣтъ устроенысь.

Описание торгелу.

Люди благородной крови изъ Перетин, Карта-
линскіи и Кахетин, такъ же Акалары, Козалской, Шах-
шахлинской и Борчалинской дистанціи покупаютъ
у Мирлискіихъ купцовъ и шахолинскихъ привозимыя
иностранныя всякаго рода товары сафны и мамогар-
ныя употребительныя для обвеса тела наодѣжду и
прочее, шали на посылъ. Акалары же Камбахкой
дистанціи въ близости стѣ Еривани, покупаютъ дрѣ-
вахта въ величъ городъ Еривани.

Карталинскіе и Акаларскіе купцы мушкетеры
заплатя привозимыхъ шали въ Мирлискъ всецѣмъ на
продажу, берутъ малое количество денегъ а болше то-
вару, то есть: Лезгинскіе буржи, выхоль и друпіе то-
му подобныя, которыя случаются ихъ городахъ или
совсѣмъ нѣтъ, либо весьма мало.

Тизиджские и Кашетинские мушкетеры, за привозимое или вино ствозят много денег и кроют крутого скота быковы покупают также товары, как и Карталинцы.

Мисриское чума и прочие мисрисканцы чума-мисрисканцы не берут из Мисрима столько денег сколько бумажного товара, иногда в несколько коммисств шелкового материи, много лошадей, чумари лошадины, обуви для обоего пола и тому подобное, Балбахской же дистанции мушкетеры доставляют в Мисриме деревянное масло, продают на деньги и покупают заковы Ассинские буржи, обувь, одежду, так же водку и вино.

Ассинцы возят в Мисриме герные хорошие буржи из овечьей шерсти, употребляемые на хартаки и шаравары бумажные, войлочные и из кошачьей шерсти сдманские шпички, так же воск, сару и разное оружие; сии три последние продают на наличные деньги, а прочие шпички в лавочниках на вышесозначенные бумажные товары; за наличные же деньги покупают индую посуду, как то: кувшины, котлы и проч. Здесь хочу заметить, что лавочники торговые сии бумажные товары, покупают от Ассинцев баррами двоякого рода 1) с товаров отданных или от зашитых бурок, а 2) от продажи оных в баррами.

Черкесии и Осетии привозят шерстяную ткань изрядной доброты иногда шитые шпонакой хартаны и шаровары, шерстяные различные шапки, употребительные жителям на шапки, войлочные башмаки кошмаки и вощи. Торговля их производится по приключению. Кто нияз некоторые пригоняют лошадей, и многократно рога телят скота, продают их за наши деньги, за кои покупают себе выкалорода бумажные товары и в числе комиссера шелковые тахри ильдику посылку. — По службе предмету стекаются в город Мелетинца, Нишавцы и Хевсурцы. Некоторые из нияз привозят фрасоний ширь до 20^{ти} курь и петуховь до 10^{ти} и другие ширь и вытканы на соль и бумажный товар. Разстояние их ста, чрез которое они проезжают в Мисримиь можно полагать пять воемь четверей дней. Вся нияз одежда и уборь на лошади или катерь, и шовонь все привозимые или вещи едвали стоятъ карублей серебряных. Меркхи привозят собранное или в ляхах коштань, оть одного до двухъ вьоквь, льяныя шитки, весьма толстой холсть, продают оны на деньги, покупают толстую бумажную матерю, сущоную рыбу, вязилу, икру и соль. У сиаъ Нилертинцовъ тахъ же все эхипажь едвали стоитъ 10 руб. серебряных. Дня столь маловажного торгоу приуражъ оны в Мисримиь охотно; ильдику ттисъ за жаракенно большую плату неохотятся быть провожатими даже на меньшее расстояние. — Надобно думать, что в Мисримиь влететь ихъ не столько хорьить,

скільки любовитство. — Простота сил народів даєт
доклад Мисриским торговцям же обманом; не по
пеленіям Правительства зло сіе укріплено. — Мля
привозимих горцями припасов, какъ то: масла, сыр,
овоцей днається нагам полагая наф. литръ сам
одну литру масла, смотря по чговору.

О разрывініи жєницинь отъ брємени.

Когда приходитъ время разрывініи отъ брєменности,
то изъницаєтъ родитвенники, и при муреніи отъ ро-
дотъ мнорество жєницинь молятсє при заружен-
нихъ свєпєхъ предъобразіи Богоматери, по разро-
женіи кладутъ родителницу на спно, — вь память
рождєства Спаситєля нашего вь яслєхъ, дамаиній
свєцєнникъ освєщаєтъ дои, прочитавъ свєкєліє хро-
питъ свєтлою водєю и возмєрилъ свєкєліє погдъ головахъ
вольной жєницинь чєвдитъ, прєтъ нєсколькє днєй хо-
зяинь дома принамаєтъ на чрєнєхъ какъ бывшєхъ
на родинахъ жєницинь, друинахъ знакомєхъ, которєхъ
дарятъ по произволєу повивальницє бабкє. Нєсть прогд-
дєтъ вь играхъ, пилєкахъ по играніи на бубнахъ, балалайкахъ
и друинахъ національных инструмєнтахъ. — Нєрєвє
сіє празникъ называєтъ Днєва и кь которєхъ изъ
жєницинь остаєтсє до другєго днєа. Родителница
остаєтсє вь постєлєхъ болєе 20 днєй, сємдєлє обикно-
вєніє — спно перємєняєтъ толькє одинє разъ посылъ
родотъ прєзъ лєтєрє днєа, вє тєлєніи 20^{тє} днєй, каждє
ночь близнєкєхъ родитвенницєхъ охрєпаєтъ болєнєю. —

На другой день выздоровленіе или на 22^е дни почитъ ро-
дове родителница можетъ въ банкъ, и почитъ мучре мо-
жетъ имѣть къ ней доступъ. Новорожденный мла-
денецъ первые четыре дни боится привязанъ къ дере-
вянной доскѣ, а почитъ кладутъ уже въ камыбель. — Нѣкоторыя
очень пріятно капризуютъ камыбельныя пеленки. — Кожи-
щѣ бораиминскіе, камакскіе и исамилдинскіе народы
христіанъ или татары во время хожеванья въ спиткы
время закупаютъ младенца въ чумъ, коимъ удобно въ са-
мьяя трудная погода въ зимнюю. Въ 1795^{мъ} году
во время раззоренія Тифлиса Агаю Магматъ
ханамъ, многіе Тифлискіе французскіе роудамъ
саврениа побѣса очень легко и веселу почитъ младенца
съ собою въ единаго арда. —

О крещеніи.

Во время обрядки младенца приносятъ къ церков-
нымъ дверямъ, гдѣ встрѣчаетъ его воспріимникъ, священ-
никъ выходитъ въ обѣаженіи и поставивъ крестнаго отца
возле себя саживаетъ въ тросъ красную бумажную кит-
ку въ Святой Светлы Троицы, читаетъ между тѣмъ
примыные молитвы. Почитъ того воспріимникъ съ
младенцемъ на рукахъ къ западу оборачиваетъ лица
и стрѣкаетъ трижды отъ сатаны; потомъ читаетъ
символъ вѣры. Священникъ по прогненіи молитвъ вво-
дитъ воспріимника въ церковь къ купели въ зауренный
въ рукахъ сатану. Тутъ священникъ опять читаетъ
молитвы, благословляетъ младенца и святитъ воду

знаменований креста и Євангелія вилмає вкупить
нєсколькo ханель Св. мира. Носит погружаєтє млада-
ца в воду трижды в символєм триднєсной смерти
Христовой, завернув в пелену отдаєтє новокрещен-
наго воспріемнику. — Мелєна сіє дотаетє в дарь оть
кучи Свлицьнику; по совершєніи миропомазанія
привоздваеть к шєтє младаца в тросе сучєлєх нєт-
кучи садитє в хонцє оной крестовє на аскє, — поил прїоб-
щаеть єго Святємє тєлєм и отдаєтє воспріемнику.
По выходє из церкви идуть в доимє новокрещєннаго,
при кємє свлицьникує сопроводаеть єго в хонцєх сє сєтємє
при званє колєхольниковє и поють дучєвнєє пєснє Св.
крєститєлє Яоанна. Вє доил оудаеть кучи, вєп
родствєнницє єє богато одитє. Крєстнємє отцє
отдаєтє младаца мєтєри, говорє три разє: воть
дитє вєшє оть крєщєнїє єєкоє воспрїематє, мєтє
отдаєтє младаца сирєтє, а сама сє вєстємє гєтємє
дучєтє поклонє воспрїемнику и попроситє єго садитє.
Поил тєлєкє мєлоднєцє двєницє подь мєрєкє мєрє-
щєкє и зрєнцєкє разєходитє вразнєє хонцєтє,
и вєє дєнь проводатє в тєрєванїє. Гєстє при сєлє
прїимашатє сє стєрєкє отцє младаца и отцє
воспрїемника. Обїдє прєдєчєтє и когда сє пєрваго
гєлєу до сєлєнаго вєтєрє. Носит сєє вє сєтєдучєнїє прєд-
никє: какь тє: Сєтємє-Христовє Воскрєсєнїє и єє
новїє гєдє бєзє тєрєванїє воспрїемника пошєшатє
родитємє младаца воспрїемнику в подарокє сє-
рєбрєннєє или дрєгїє вєщєє вє замєнє єго издрєжєє при
крєтєнїє. Обїкновєнїє сє вєпєлнєтєє нє вєщємє.

Об обручении.

Родные выбирают и не знают жениха дворяны
которая условивается о приданомъ, или доходящую
се тѣмъ, что назначать родители, при первомъ
случае жениха невесты посылаетъ чрезъ домашняго
своего священника обручальной перстень другой какой
либо подарокъ и непременно сахару, невеста богатой
одѣтая принимаетъ сидя священника, которой ее
благословляетъ, кладетъ передъ нею сахаръ и вручаетъ
подарки; деньгами, за что получаетъ со стороны невесты
свѣдоу. Даръ деньгами бываетъ не больше пяти
или шести персониковъ, а иногда и меньше; но врученіи
даровъ невеста оставя кланяется и цѣлуетъ руку
Священника, родственники ее разбираютъ сахаръ по
кускамъ и раскладываютъ. — Служба и несколько времени
родные невесты приглашаютъ жениха поить объѣдаю
себя въ саду, который беретъ съ собою своихъ знакомыхъ
и будущій тестъ подноситъ къ жениху щербетъ (соду
съ сахаромъ) и даетъ пить изъ своей руки, нарядный
зѣти цѣлуетъ его въ руку, а отъ него въ щокъ. —
Потомъ садятся за готовый столъ съ разными
варенками, оррুক্তами и сахаромъ, женихъ съ при
шедшими съ нимъ гостями занимаетъ первое мѣ
сто, а надругой стороны садятся гости жениха ко
всегою. Священникъ читаетъ евангеліе и благосло
вляетъ обрученныя; все присутствующіе берутъ по
куску сахару и садятся на свои мѣста. Подносятъ
кафе, потомъ чай, и подносятъ оррুক্তы, кои запиваютъ

сладкою водкою. Во все время жениха сидит без-
жаловно, может выпить чашку кофе или чаю, но до
проезда не касается. В день приезде такового свиданія
не может идти в домъ тещи своего, и при возвра-
те съезжая на дорогу старается не быть прилжневъ:—
и послѣ сего свиданія дать поспичая дамѣ невесты,
не можетъ однакожь ее видѣть.

О бракосочетаніи.

Когда назначатъ время свадьбы, то жениха
выбираетъ дружку и дѣлаетъ у себя вѣдальницу,
на которой приглашаются со стороны тещи не-
много. — Дружка въ правѣ позвать на себѣ приездѣ
особо своихъ пріятелей. — До чужина родители и же-
нина посылаютъ вѣдальницѣ набыть вѣдальницѣ
завернутую парчевую шубу для невесты, тучерки
и башмаки, покрывало златое вѣдальницѣ вѣдальницѣ
и для крашенія рукъ и ногъ невесты, два ломота са-
хару. Обрядъ сей называется Алави, сопровождаютъ
при шракии шурки; нѣсколько изъ молодыхъ родствен-
никовъ жениха, коихъ называютъ махаранки. Въ до-
мѣ невесты священникъ благословитъ блюдо или
Алави и махарки возвращаются вѣдальницѣ жениха.
Въ сіе же время принимаютъ и приданое. Женихъ идетъ
всю ночь вѣдальницѣ жениха, съ музыкою и пляскою; но
женщины составляютъ всегда особый хоръ. — Въ пол-
ночь женихъ съ дружкой и гостями идетъ вѣдальницѣ
церковь, куда приводятъ невесту съ покрываломъ на шурку,

въ богатой одири. — Состороны невѣсты и сногдучетъ
и приобщаетъ обрученнах; потомъ облачается и
хитая лоштивы скручивается хлопчатую бумагу
съ красною киткою, въ шилловъ соединеній дучахъ освѣ.—
По окончаніи сего беретъ крестъ и спрашиваетъ
срочно у жениха и невѣсты или согласіе на бракъ
и отдастъ руку невѣсты жениху и соединивъ головы ихъ,
возлагаетъ на нихъ крестъ, который другою дер-
житъ одною рукою, а въ другой чашу серебряную съ
виномъ, изъ которой новобрачные выпиваютъ по
полака. — По совершеніи таинства брака свя-
щенникъ снимаетъ крестъ и при пѣніи возлагаетъ
на нихъ вѣнцы; и привязавъ къ каждому изъ нихъ
нашея приготовленныя китки, приплетаетъ кон-
цы оныхъ крестообразно на воскъ. Бравомъ супру-
жества президе трехъ дней пользоваться не могутъ.
Посль обряда брака идутъ въ домъ мужа съ сопро-
вожденіемъ поощаго духовенства и при играхъ
мужики. Везде при входе и выходе въ двери дрифа-
ха приставляютъ къ перекладу надъ дверями саблю,
подъ которую молодые ценицы проходятъ. Въ домъ
молодого супруга приготовленъ богатъ убранный ди-
ванъ, и близкаіишіе родственники гетртажтъ ково-
братныхъ ценицъ, влагая имъ въ уста сахару.
Невѣста дѣлаетъ вѣтъ низкой поклоны, и садителъ
съ мужемъ на сдѣланный особо покой. Посль
старые и молодые ценицы показывають свое
искуство въ пляскѣ. — Наконецъ ценицы уходятъ
въ особую комнату, а мужики поютъ легкой

закуски расходятся по домам. — Вечеръ посылъ
сего припасаетъ для родственниковъ молодого сурруга
подарки, состоящие изъ шашей и другихъ вещей. —
А для невесты перетель или что нибудь другое,
такъ же на блюды разные старыя оррунты слад-
кую водку, кислое молоко, которой молодой подлучеръ
свою сурругу прося убедительно съестъ ложки три
изъ его руки. — Въ слѣдующіе два вечера собирается
въ домъ жениха безъ приглашенія, бывшіе на камыль
гошти, а изъ стѣиства невесты для сего зовутъ
пароно. — Вечера сіи посвящаются особенно для
женщины изъ ближайшихъ по родству, и съ сіе время
проходятъ съ ними по грузински, гержески и мезгис-
ски. — Плата музыкантамъ производится отъ
гостей, по обычаю и больше (Аванъ 20^{то} серебрянн.). — На
другой день посылъ сего двухъ-дневнаго праздника
приходитъ въ вечеру духовникъ молодого сурруга сажасеръ
возитъ невесты и полова предвѣнникъ два хлѣба казы-
васильны лавашами при птійи поднявъ концы обна-
женной сабли дружкы покрывало невесты доводитъ
сурругу ея окунуть вина отъ поднесеннаго ему въ сереб-
ренной чашѣ. — По вечеру смѣтѣя покрывало съ лица
молодой сурруги дружкы и занявъ родственники
женыха и прогіе поженанію гости дарятъ ей или
деньгами или вещами, — о которыхъ священникъ
объявляетъ гласно. — На третій день посылъ свадьбы
тотъ же священникъ прочитавъ молитвы, смѣлаеръ
съ нихъ вещи и питки запечатанныя, и съ тѣмъ
заклетъ они получаютъ свободу предатъя восторгане

брачного ложа. Молодой супруг встречает свою супру-
гу въ постели въ особой горнице, раздевает ее сама, и при-
седитъ ее французскыя украшаютъ, докола не сдѣлается
челнъ своей соприть девоалии. — на другой день нирне
покрывало брачнаго ложа, представлено матери кель-
ты или радчетъ ее не порочностю дочери или неалишь,
покрывая стода въ девицу, не сирраливищу соитну и стро-
еиъ правица матери не о цѣлишурри. — Въ тотъ же
день мать невесты посылаетъ варенья, фрукты, сладкую
водку и змилицу простыню, и чрезъ нѣсколько дней послѣ
обеда посвящаетъ новобрачныхъ съ своими родственни-
ки, прикесе съ собою незначительные подарки. Жены
соросадкей родственницы молодыхъ ведутъ въ бракъ и де-
сей оканчивается такъ же какъ большимъ пиромъ. Родит-
тять надобно, что для свадебныхъ пиршествъ готовятъ
плось для каждой гостя особъ не меле ханъ и зми-
лор (9^{та} фруктовый) Сароимскаго пшениа, столько же го-
дины, и каждой гостя изъмилцинъ долженъ выпить одо-
ариленко 5^{та} или 6^{та} фруктовый вина; — французскыя пьютъ не
мелне. — Чаженіе къ свекру и девиру соблюдается строго
близаетъ ей позинна. — Которую постарается всалии
почитать, и докола молодода не будетъ мипть дитей
не сиптеть не только говорить, но обязана заботиться; что-
бы голоса ся въ дриль небыло слышно. — Стуча нѣсколько
времени по апианіи теего зреть къ себѣ молодыхъ, и
доколе гадень преидъ приаодитъ въ доиль отца, гуръ павъ
богатаго пиршества зять остается у теего до 12^{та}
дней и приколь рауценіи въ свой дриль даритъ теего на
хрукибуръ серебряную вещь изъ далашнаго ширба.

О умершихъ.

Когда Священникъ прочтаетъ надъ умершимъ все псалтырь, то тѣло покойника обмываютъ, при чемъ наблюдаютъ, чтобъ обмываніе было одного пола съ умершимъ. — Саванъ одѣлаютъ кисейной или постолянью изъ другой тонкой матеріи. На другой день совершаютъ похороны въ обыкновенномъ порядкѣ. Въ сей день прощаются бѣлые кичицы и раздаются милостыни. — Обѣдъ сей называется кенди. — На другой день духовенство и свѣтскіе собираются съдѣлать покойника, откуда идуть въ церковь и по околанию обѣдни посвящаютъ на могилу, которую священники зрѣшкуютъ христомъ.

О плачѣ надъ покойниками.

Плачь надъ умершимъ сопровождается громкимъ воплемъ женщинъ, вѣютъ себя кенцадно въ грѣбъ и шире, рвутъ на себѣ платье и волосы, около погребовъ собираются знакомые и дальніе родственники, и тогда тѣло покойника кладутъ посреди холмиковъ, — его оплакиваютъ все женщины и мужчины по очереди. Жрѣцы исполняютъ умершимъ даже за несколько десятковъ лѣтъ, — каждаго слово по родствѣ человека. Плачь и вопиютъ при появленіи духовенства. — По околаниіи молитвъ надъ усопшимъ, все родственники около приводятся священникомъ къ тѣлу покойника для совершенія надъ нимъ плача, — потому покрываетъ

парю, и старший в долю примерного оплакивает
его припадая къ ногамъ, — при чемъ проше безмолвны.
Привычка тѣмъ рыданіямъ усиливается и долмашикіе
старосты, какъ будто его удержатъ, не доучывая, за
что онъ имъ оставляетъ. — На другой день поилъ покоренъ
мужицки возростая съ могоши цуряютъ женицки,
кто они спрашивали покойника, какъ онъ ночь провелъ,
ко онъ безмолвствовалъ. Женицки пробыраютъ пла-
кати много дней, знакомые ихъ утѣшаютъ, и въ
сіе время колосы чужды покрыви по колосу распущены.
На третій день мужицки надъшли трауръ могоши
выходитъ изъ дому, а женицки остаются въ домѣ,
протя семь или пятнадцать дней. Въ первый день
траура женицки въ сопровожденіи знакомыхъ род-
ственниковъ и монаховъ идутъ на могошу, при чемъ
близкіе примерного бывають непокрыто большого
позво съ распущенными волосами, плачь на могоши
въ пародахъ можетъ возбуждать чужды и страданіе. Въ
сей день вѣ доля покойника бывають для женицки вели-
какой обѣдъ безмолвно, когда кажутъ пить вино,
то видно, что память о покойникѣ изрезла, и разгово-
ры начинаются о новообрученыхъ дѣвицахъ, и тамъ
подобное. — Сие относится къ черни. Плачь Трушки
схромиле: тело кладутъ въ оловянный похоть, а род-
ственники обессе пола садятся въ чину другой горни-
цы, и тамъ оплакиваютъ примерного. — Удержки при
покореняхъ хромъ даровъ священниковъ, которые
захлопаются въ платье совсемъ придоранъ поилъ по-
койника и въ денюгахъ, столько бывають знаменитыи,

что многие спешейства приходят отъ того въ окресту
Грузины весьма много растеливны.

Описание праздниковъ.

Въ праздникъ парашно бы въ день сокресенія Хри-
стова послѣ обѣда собицаются предъ вечеромъ Армянкъ
и Грузины бѣлыя женицины около Армянской церкви
называемой порошени, и все празднество оканчиваеца
прогулкою. Въ понедѣльникъ Святой недѣли Грузины
относятъ образъ Святаго Георгия близъ Мисрмиса на
сѣверной сторонѣ въ пущую пещеру, куда приходятъ
женицины изъ Грузинокъ, Армянокъ и некоторыя изъ
магометанокъ, а женицины только изъ Грузинъ и Армянъ
но все никакъ состоянія для совершенія молитво-
поисудни во 2^м и 3^м часу выкупаютъ благородныя
на смотрѣ. Весь народъ раздѣляется на двѣ части и
сражаются между собою небольшими палками съ
жаромъ, такъ что многие мучивуютъ силу и лов-
кость свояя противниковъ. — Меры сіи называются
по Матарехи и Грузински Дзиритаова а праз-
никъ Гориджварова. Въ прошедшее года пещера
остается пустою. — Въ тотъ же день празднуютъ
въ Армянской церкви Сурпимшани. Во второе Воскре-
сеніе съ недѣли Грузины возносятъ въ мезрацую близъ
Мисрмиса съ сѣверной стороны на Гургутетскойъ вы-
сокойъ бѣрнѣ церкви, нынѣ разрушенную образъ Свя-
таго Апостола Фромы, и тамъ многоименныя
танцы народа, особенно набожныя женицины. — Молодые

люди занимаются скотоводством. Дририцаоба / сей
праздник называется хирацховоби. В тот же день
праздник в Армянской церкви называется ванки, куда
собираются большие части Армян. — В третье
воскресенье почит Святой женой праздник церквей Гру-
зинской или Грузинской Кашвети и Армянской католи-
ческой Могими, состоит только из прогулки. — В
пятое воскресенье почит пасхи праздник в небольшой
Грузинской церкви Калоубанике значителен.

В день Вознесения отправляется праздник Ме-
метоба в селении Мемето, близ Мирлиса, где в
Армянской церкви есть образ чудотворца Св. Георгия,
накануне его дня пополуночи выкупают жители по 10^{ти}
или 15^{ти} человек и именами, птице сооружены, иже
при себе знамена, играют музыку, также и женщины
выкупают веревки и много идут пешком берут
с собою сестры по времени и разстоянию светлые при-
пасы до сказанной деревни Мемети, но из благородных
бывает такъ очень мало, они около церкви и утро ночь
проходят без сна, а на другой день вознесения Хри-
стова поутру захаживают баранов, приносят в
жертву образу, также восковые свечи, медок и деньги,
поит того поутру обидать в мѣстности близ Мир-
лиса садя пополуночи того же дня выкупают и в
Мирлиса инокство всякого рода жителей обого-
пала. В садах около Мирлиса бывает скапка на
лошадаях, бойцы или Дририцаоба, даже до вечера,
на седьмой неделе бывает праздник на Святой

или Штуттутцкой горн • Мтаццинда, мезацццй
близъ Мисрмса на западъ, гдѣ въстрѣся хевашской
монастырь на имя Св. Давида Грузинскаго, въ сей
день бывають церемонїи подобно прочимъ; хромъ ры-
царскихъ бѣвъ и прикомненїя въ церкву барановъ, прав-
дникъ сей именуется • Мтацциндоби, туда собира-
ются каждый четверекъ Армянки и Грузинки для
моленїя; ибо вѣрять, что сей святой даетъ молящимъ
силу пшодорогя.

Въ Февралѣ мѣсяцъ именуется Армяны постъ
Св. Георгїя семь дней, овракъ котораго находится въ
монастырь мезацццй на югу близъ Мисрмса; на
канунъ или праздника французы пугать солдатовъ съ такими
наимверенїемъ, что будущїй французъ зовутъ въ кучерой
французъ воски и дастъ напитокъ воды. На другой
день собираются въ монастырь множество французовъ
на моленїе. — У прочиныхъ сей именуется Сурваркисо-
ба Св. Георгїя ступя даря многия изъ маломе-
тановъ.

Въ Августѣ мѣсяцъ постъ Богородицы 15
дней, изъ нихъ одна одна пятая великий постъ, а
другая положенный законами. Въ сей дни Грузинскїя
и Армянскїя французы ходятъ нѣкоторые пшквалъ
во всякую церкву, и даже къ развѣдкамъ оной и фрер-
твуютъ по возможности, надобно знатъ, что Армя-
намъ между прочими Грузинскимъ церквасми
болше почитается Сюнскїй соборъ и званъ находящїйся

образе Богородицы, а Грузинами Армянская церковь называемая Пятасинь и в ней каходящийся образ Богородицы. На кахуны сего праздника, т.е. Успения Богородицы, передъ вечерней собирается многожество Армянъ обоего пола въ иераницахъ около церкви пятасинь и остаются и препровождаютъ ночь безъ сна, на другой день по окончаніи обрядки расходятся по домамъ.

Въ Сентябрѣ иль августѣ Армянскій праздникъ Воздвиженіе Св. креста церемоніи бывають въ той церкви, въ которой назначить Армянскій Араіерей, тамъ собирается многожество Армянъ обоего пола, Грузинъ мало. По совершеніи литургии Араіерей воздвигаетъ крестъ прирадоитная сожмизакиахъ многолюднаго народа. Праздникъ сей называется Дурвартъ алашеба.

Армяне держатъ постъ Преображенія Господня, которой длузена продлзуратся только семь дней, но усерднее позыаються даже и шесть недель, употребляя по по субботахъ и воскресеньяхъ все крохотъ мяса. Тамъ Мисорима на стверъ наодитца новозыстроениа Армянская церковь Сурхарепити, куда держатъ постъ ходятъ по утрамъ каждыа Воскресенія, и по окончаніи обрядки возвращаються домой. Въ день праздника Преображенія Христова бывають тамъ собраніе народа и сей праздникъ называется Сурхарепитоба.

Египетский Т. Главкомандующий дозволил
дворахскому обществу и прочим посетителям свободн
ходить входить по праздникамъ въ казенный садъ, при
надлежащий къ дому гвардейскому. Садъ сей
великъ и красивъ, изобилуетъ разными плодородными
деревьями и виноградными лозами съ прекрасными
аппетитными, въновь построенной гротъ, небольшою
домикъ и каменная баня, держатъ хороший видъ,
наполненная всегда холодною водою. Въ саду надъ
гротомъ играетъ музыка и поютъ пьесы и про
гуливающимся кафедамъ воскресенья бываетъ дозволено,
скромныя прогулки прилично правителю жителю
благородного сословія въже кутурми предвзяты широкимъ
сборища, - которая всегда охотливыми дракою и
даже убійствами.

Женскія рукодѣлія.

Женщины вышиваютъ нѣтъ золота, серебра, и
рабочаго цвѣта шелкомъ, маленькіе кофты, поду
шечки наволочки Мутака - Дориспери, кон
ные попоны, капраны, сунухи, патроклицы и многое
тому подобное, на бархатъ, на сукно, на атласъ
и друшяя матеріялы, - сверхъ того вышиваютъ фран
скіе платки на головной уборъ, обшиваютъ нагрудни
ки мужскихъ кофточекъ позументами драгочини
ныхъ трудомъ. - Вышиваютъ такъ же шестилетнимъ
дѣлами, для ружейныхъ зашквалъ подушки, и обертки
для хрипкой, подвязки называемой Соуванне,

кисеты для табаку, лехи для гесовъ, и шкурки, баш-
машные перды и подражки, церковные риги, изъ шовку
вяжутъ хулки, подважки, кошенижки, кисеты, тельцу, пер-
гатки, и кофры, — изъ бумажки пергатки, чурки, коски
и прочее.

О торнѣ.

Торня дѣлается изъ трехъ всецѣпныхъ му-
сковъ выжвеной глины, складенныхъ въ зѣвку въ видѣ
цилиндра. — Всякая шириною больше одного аршина
и вышиною около пяти четвертей для печенія
ситовъ, мѣсятъ тонкія лепешки и прилепляющъ
къ краскамольнымъ стенамъ торжи и покрываютъ
дощю, когда дощечка ситовъ испекся, то намазываютъ
сводъ полотною, смазываютъ оныя ситовы, поитъ
смазываютъ иаъ землею тонкою полною, съ одного
конца загнутаго хрюкель, кошия вынимаютъ гото-
мы ситовы, — каждой ситовъ больше дауахеркуртовъ. —
Обыкновеніи собираютъ дрова изъ сѣми дворовъ для выжвѣ
торжи, аэто можетъ быть отъ прилѣтра одной вы-
жвѣнной къ телу выжвѣ.

Сувѣрїе и предразсудки женщинъ.

Начиная отъ святой Пасхи до Возрожденія
Господня по всякимъ понедѣльникамъ, рано поут-
ру сувѣрїи выходятъ тайно въ поле и поклономъ
на сѣ четыре стороны до земли, раутъ зубами

траву и с молчаніем опять воздержалась дождь,
утверждая, что они въ семь поступковъ подраздѣляютъ
Божіей катери. —

Съ южной стороны Тифлиса есть на скалахъ
построенныя дома Тифлискихъ жителей и
церковь Армянская, или русская Петакинская.
Въ одинъ день увидѣлъ я изъ окна дома моего, что
за окошко церковью вошла одна женщина Армянка,
которая стала шлепать къ западу, перекрестилась
несколько разъ и поклонилась до земли; потомъ оборо-
тилась къ северу повторила тоже. — Подстрѣхавшій
любопытствомъ пошелъ туда, чтобы узнать при-
чину такого поступка, и пришедши я увидѣлъ въ
целую скалу въ армянскій вышнюю старую стѣну;
между окошко и скалою мелкіе камни едронию зе-
леная трава и какою видны лавровскіе и скот-
скіе сѣнды. — Немогши изъ села узнать причину
малыбы и поклоновъ помянутой женщины, оты-
скалъ ее и получилъ въ отвѣтъ, что на томъ лежитъ
положеніе земли, привезенная будтобы святою
Богородицею.

Къ западной стороне города Тифлиса на
горѣ есть церковь называвшаяся итацкимдою,
навозныхъ земляхъ туда итти, дозрѣны хлѣбъ на
голову камень, брать въ ротъ воды, котораю отряхива-
каютъ въкружъ себя, въ той смыслѣ, что совершеніе
сего обряда необходимо для полученія желаннаго предмета.

Когда приведут ошкеры для выканія молодых, и салиженник приложит посылы кь одну кь другой, то стороны молодого столцаго поади его земля затираетъ деруацїей въ ружахъ замохъ и оттираетъ оной когда молодых положитъ въ постель, думая что сими средствами разрушитъ оларовакїи молодого по азадїи. Для обезпеченїя родительницы отъ стиснїа приподковъ, съ той стороны крыша доска, гдѣ она лежитъя роданнїи, родительницѣ беруть землю газертывають въ трапицу и кладутъ подъ подушки, какъ и мажутъ на железной пруть мучоцицу и окрѣ постели кладутъ сулжнїю изъ волоа шеркой хозы веревку.

Сѣтїи родительницѣ приключитя поимъ родовъ сильная боль, тогда положатъ на бѣда свикой хозы старой на сапогахъ изношенной, покроку крышкю и прикосятъ къ родительницѣ, подъ предлогомъ, что на бѣда скрыто прїятное хушанье, когда поднимутъ крышку и родительница увидитъ гнѣное издѣлице и испугаетя, то впрятъ что чрезъ страхъ боль ся пройдетъ. — Свѣрѣ того дня обмеленїа оной же боли, бабки развязываютъ съ сими жецими похса и подаютъ оны на постели родительницѣ; потомъ снимаютъ кощечку обнаженной сабїи по оди-кактъ, при тливъ баблѣ поапорхетъ кощѣ, кощѣ, что кощѣ, родительница отвѣчаетъ: шого боитя.

Въ какохъ даяхъ есть неворождѣнный младенецъ,

то кладут на него приносимых новых вещей полагая,
что чрез сіе онъ не подвергнется опасности взырнута.

Для отвращения неясности погоды или града
намазываютъ глиною глаза гряды, высушиваются
гряды вливною почвою на огни, крадутъ изъ поповского
дома метику и изнимаютъ обмазываютъ заде мало-
литнаго пераенца и держатъ на дождь, или кладутъ
глину подъ метику градъ. — Во время дождоривенной го-
судни дѣлаютъ изъ дерева кучку подовою маленькаго
заютъ въ платывъ, накрываютъ гонсу трапичекъ, съюзу
воду и почоть подосаивъ. Деревенскіе френцины кра-
дутъ на шило волосе срило и хощутъ по деревню.

Если ^в френцины Майе метица поидеть дождь,
тогда френцины на дождь съ открытого гонвою, чтобы
лучше росли волосы.

На концы поить нового года после поимрости посы-
лаютъ слухъ съ крившиномъ галодою къ рязю Куры, даюу
слиу причилой поимой маленькой гонвою, млинды, гонвою
спиншанной съ ячменемъ и въ поидетъ гонво, слухъ доидиенъ
итти не говоря ни слова бросить все свое въ воду, напои-
нитъ крившиномъ водою и такъ же въ мостаніи возара-
титица дондой, и начинае отъ ворото до внутренней —
домовой стѣны ити по земли воду и возидишиа горни-
цу далече сказать я вступилъ ногою, да будетъ много-
ствова въяко Божь, мои ноги и шлѣды свангельскіе; что
по Грузински, слухъ доидиенъ быть таковою, которой

образуют стихи. — Прованс вводит имя цыгой годъ и въ тепеніи онаго не слышимъ никакого извѣстія; вѣрять, что сими поступками козый годъ кончитсѣя благополучно. — Вѣщи каждающіеся въ цыгой годъ, нахануны того года непременно берутъ съ собою долю въясъ или того дурныхъ помысловъ.

Урвы. Мисорискихъ жителей.

Древній одури времения измѣнились отъ приня-
тыхъ переленъ отъ иностранцевъ. —

Меницины между низкихъ сословіемъ бѣлятся, ружьяются, глаза и брови чернятъ и дѣлаютъ ихъ ширъ обыкновенныхъ, чернильными оршакани. Но до-
ранки обывай сей оставляютъ. —

Муцины и феницины, которые имѣютъ самое
лучшее одураніе, носятъ его только въ торжественные дни,
а по прочимъ буденнымъ днямъ надѣваютъ обыкновенное,
но феницины болѣе изысканность по тому, что обиль-
ють при выходѣ на свадьбы и прочіе сходбища, крокъ
одури дуріе разныя драгоценныя уборы на голову, грѣби,
ушахи и пальцахи надѣтае. Вообще одури прочіе
феницины богатѣе, и потому шире изысканно не
выходятъ.

Въ церквяхъ, на свадьбѣ или въ дурныхъ собраніяхъ
муцины надѣдаютъ строга мста по достоинствамъ,

мента и т.п.; и если бы какой вертопрах занял
место прикащика, то, конечно, по долгу
дадут ему занять не столько, сколько не при-
нуждая его к долгу уважения. — Но против
всегдашней привычки себя считать высшим, то му-
жика знаменитой гостиницы прикуривает ее с
стыдом занимаясь ею место четвертое. — Кра-
сно на место собирается даже в церковь. — Но сри-
дники в свои случаи не азискаательны.

Женщины столько пристрастны к баням, что
ходят туда сутра и берут с собой курящие для
объема. — Иногда моются до самого утра другого
дня.

В банях от тесноты случается пасторская
и жестокая брань между женщинами низкого
сословия. — При всяком благородном особе остаются
хорошими зрительницами мужиков сечь. — При-
волька к баням столько сильна, что ни не настает
ни буре удержать женщин не могут, чтобы не
быть в бане, от чего многие подвергаются болячкам,
и даже смерти; моются не боится собирать ти-
шину и скромность, но право занимать ванну, уря-
вивать впасть приходящих какого бы онь звания
не было.

Жители Мифриса всего пола особенно склон-
ны к благопачиванию и стараются разрастить —

милостивы скрытно. — Сялгертя отнимается уи
ициня; ициняковце непременно хотять, чтобы здѣ
лако или милотѣе добро известно было всему селу,
безъ свидѣтелей никто изъ нихъ не дастъ нищичу ни
полушки.

Производство земли Нжеретий и нравы жителей.

Нжеретинны Греческаго исповѣданія вообще не вра-
мотны, только некоторые изъ дворянъ едва читаютъ
и пишутъ. — Черно груба, водою кажется
общию иахъудиль. — Некоторые изъ князей очень зажи-
тотны; — въ обращеніи чтивы, храбры если сражаются
съ неприятелемъ въ своемъ отечествѣ, но въ анаго теряютъ
воинственный духъ. — Дворянъ особенно отпичаютъ
гостеприимство. — Дѣлвопанество въ худомъ состояніи.
Крестья охотны замѣнать торговлю сѣмькоме
такаши, иудымъ изъ своихъ соотечественниковъ, не
желаютъ трудомъ спихивать себѣ пропитаніе. — При
Россійскомъ правительствѣ безъ члвотной торговли сѣ
члвотурень; почва стало тучна, что въ годъ съ одного по-
ла, собираютъ пшеницы, просу и зелены, одно задрч-
гиль. — Не масной поспѣе иахъостойтъ изъ Гѣли.
Виноградъ и друція плодовые деревья находятся даже
въ лесамъ самородномъ. — Овцы пидается два раза въ
годъ по въ лошадахъ и крупномъ скотѣ квоотатокѣ.

О Карталинской и Анамурской сторонѣ.

Жители Греческаго же исповѣданія, черны вообще

не грамотная; но дворянство и граждане города Торин
учены, в обращении честины. — Богатые Императинь.
Дворянство Торин всегда отличалось въ войнѣ храбро-
стию. — Жители обитающіе въ горахъ снѣгъ страны
стало отважны и проворны въ разбояхъ и грабѣжахъ,
что за одинъ рубль серебромъ недорогоюте фризую и
своею ни тѣмъ, противъ которыхъ сооружаетъ ихъ хо-
ростъ; жители Карталинны вообще трудолюбивы,
занимаются скотскимъ земледѣльствомъ; но не госте-
примчивы. — Распаляютъ болѣе пшеницы, ячменя, сады
и въ изобиліи винограды и другими плодовыми; со-
та для собственнаго продовольствія дворянъ. — Вальтены,
что носятъ тѣмъ долготеленной земли въ горахъ и снѣ-
гохъ, урожаи бываютъ мутны. —

О Калетинской и Силканской сторонѣ.

Жители снѣгъ провинцій и пограничья также же
Треская, снѣгъ не грамотны, а дворянство и
живущіе въ уездныхъ городахъ, граждане также
въ провинціи не грамотны; но въ обращении честины
и справедливы. Здѣсь перья въ арабистии предприим-
чивости превосходитъ даже дворянство; обитаю-
щіе въ горахъ склонны и способны къ грабѣжамъ. — Но
въ селеніяхъ и открытыяхъ жители дружелюбны и
презрительно гостеприимны, такъ, что почитаютъ за
порокъ не угостить пришлица до пива. Главнѣй-
шій предметъ ихъ промысла садоводство; но не упускаютъ
изъ виду и земледѣльство. — Ливва родится

довольно въ широкую на матахъ божемысь; а
во время зимнихъ и лютыхъ дождей на сухой возвышен-
ной почве. — Не смотря на то, что виноградъ выживаетъ
часто градею, вся Грузія викария снабжается изъ
Кахетіи. Изъ скота особенно водятъ буйволовъ и свиней.

О Турецкомъ уроде и поуревствіяхъ.

Здѣсь кромя Христіанъ много магометанъ; но
никого сословія знатныхъ гражданъ не много. — Но
дворянъ, Агасаровъ, довольно просвѣщенъ; въ обществѣ
обходительныя. — Чернь магометанъ глупѣе. — Но вообще
живутъ богато. — Въ войнѣ храбры, да еще отчаяныя,
однакожь очень прилежны, къ чему способствуетъ и
самый грунтъ земли. — Садоводство къ намъ бошае-
ству способно, не столь малительно. — Скота кромя
буйволовъ и свиней разводятъ съ избыткомъ. — Есть и вер-
блюды, но катеровъ совсемъ нѣтъ.

Объ урокахъ пшеницы и ячменя.

Землю пахать начинаютъ въ Маіи, и работа
послѣ отдыха пашни производится въ два волювъ
и буйвола; — въ Сентябрѣ при хорошей погодѣ начинаютъ косить;
въ концѣ Яюна сжигаютъ ячмень, а въ Яюнѣ пшени-
цу на пашнѣ однокрѣвную довольно для посева пше-
ницы двухъ кода съ половиною, а ячменя трехъ —
кода и съ сей пашни сжигается пшеницы
въ ячмень 30 кода, кода составляетъ 10 митръ,

а литра 4 ружиком сружтотъ. Можетъ посылъ заспа-
ваютьъ еще два года ераду, потому оставляютъ въ
парь. — на три года.

О днланіи краснаго вина.

Винограды собираютъ въ Сентябръ мѣсяцъ, предѣлки
малютъ черныи винограды и давятъ въ каменнот давилкѣ;
откуда кашибаютъ по малу въ разныи кувшинны въ како-
внѣ ^{клубы} положатъ бѣлой винограды до полнаго зрѣнія первыи
кувшинны, кои потомъ зарывають, чрезъ несколько дней
бозрѣнія, дрѣвки опадають на дно; а жидкѣ вино слива-
ють въ другіи кувшинны и опять зарывають. —

О днланіи бѣлаго вина.

Бѣлыи винограды давятъ въ давилкѣ, и съ-
давнии сокъ изъ оной, сливають въ тѣже давилкы
на дрѣвки, гдѣ дають ему обродити и потомъ жидкѣ
вино сливають въ кувшинны, кои и рѣдко захрываютъ.
Вино сѣи аотѣ можно употребити въ Ноябрь мѣся-
цѣ, но онѣе тогда не такѣ пріятныи. Чтобы сбере-
вино чрезъ 6 и болѣе лѣтъ, должно оное сдѣлать пер-
мивать въ разныи кувшинны. Въ продолженіи сего
времени оно днмается крепче и пріятнее, лучшии
вина почитають Калетинскіи. — Вино въ прочіи
мѣсяцахъ Трутіи не умнютъ сберегать на 7 лѣтъ
года. — Давнии виноградыи жидкѣи производятъ
погании. — Чредъ каменнот давилкѣи, зрываютъ

въ земли хуршинъ изъ вырванной шикы пелыцаю
щей въ себѣ три вѣска вина. Вѣсокъ составляетъ сто
десять тунновъ. А тунна девять ружскихъ сруктовъ.

О дѣланіи водки.

Ухолодливѣея надѣн хуршинновъ дромъ, и прочю
густоту клидуть поротъ, въ хуршинны виноградны, го
нять водку: первой выонъ, ке такъ сильна, которуя
перискилотъ въ срагой разѣ, и поираютъ оттуда
третью долю положенной въ хуршинны водки, а сія по
слѣдняя бѣдетъ аороній спиртъ. Хотя дѣлается
водка и изъ разныхъ сруктовъ, но хуршиноу ке акусимъ
ке походитъ на вышеказанный спиртъ.

О Сарогинскокъ пишено.

Въ Майн сипиццъ памутъ земли, раздѣлѣнѣ
полъ на нѣсколько частей и дѣлаютъ советѣхъ сторонъ
возвышенныя края; ухрѣпяя оныя гряды и поспавъ саро
гинскогъ пишено спускаютъ туда воду, гдѣ до половины
Октябрия, дажна каходится безпрестанно вода; пишено
же сарогинскогъ выходитъ и растетъ въ водѣ, въ сіе время
отвѣдуть воду и сжимутъ оное въ Мовбортъ итацъ, и въ
попьяннаго количества сжимутъ въ тросъ вѣнге.

О дѣланіи меда.

Сыскиваютъ въ тайаъ деревья, гдѣ гнѣздятся пчелы.

и замазывают отверстие гнида, после чего отрубив дерево приносят в свои жилища; вespое плесень раздается, потом открывают отверстие, и пологая предъ оныя хворостъ вытужаютъ изъ гнида, кои выходя оттуда соберутся на хворостъ. Сии содержащия плесень микоты на боюку похорія деревяннаа чума, кои вымочивавъ соленою водою и выавъ хворостъ вытравиваютъ туда плесень и закроютъ оныя. Въ Августѣ микоты раскрывъ чума вынимаютъ гнида, кладутъ въ котель и растапливаютъ на огнѣ, потомъ процеживаютъ медь сквозь микоты, а оставшейся воиъ кладутъ въ котель, хороший воскъ всплываетъ наверхъ съ водою, и топяти на огнѣ, которой собравъ снимаютъ въ кружки. Плесень подливаютъ въ высокия скалаа доставляютъ медь муриний первого близкого и добротого.

О выдѣлываніи ратныхъ маселъ.

Куркутное масло.

После дня посева куркутныя семени вспахиваютъ 1^ю Апрѣля и чрезъ половину мѣсяца засеваютъ и въ тотъ же день поливаютъ водою и потомъ тогда делаютъ въ копну жоня, а при сильная жарая и въ Августѣ снимаютъ, 1^ю Октябрия на земли одного днянаго паханья спютъ одну литру куркута, а снимаютъ имеетъ ходъ, изъ снхъ етимаа въ мааю бойитъ выдѣлывается чрезъ мачину 15 туркоа

Чистого масла; но лето для поспевания должно быть
теплое.

Льняное масло.

Льняные семена застилаются в марте, со-
бираются в августе, на землю однородного пахоты
сыются пять литр, а поспевают семь с половиною
кодов, а из него выдавливается масло 2 1/2 туннов.

Ореховое масло.

Орехи истолкуют мелко и каменными бусами
кладут на горячие угля, куда кладут не много
соли, и когда несколько сжарится, то прижав ка-
менными выдавливают, откуда из одной литры полу-
чается масла четыре фунта. Масло миндаля самым
способнейшим поспевает масла из литры же больше двух
фунтов. Вхолом превосходное, жареное и мало
дальнее, а за сими ореховое и миндальное, из сими поспевает
повышею частью употребляется во церквях и домах
для лампад.

О выдвигивании масла.

Сымя берут в мешки из хлопчатой бумаж-
ки сруланной, которой висит вдали на возвы-
шенном месте. В апреле кажутся казать
мешки с сымянными, чем оживляются зерна.

потому вынуть или онаго кладут или на глиняные
блюдки, егда дадут шельх какромешный туровый листы,
когда сие время дѣлаются бѣлы, то сами перейдут на
сдѣланные или прутьевыя пестыни, возят оныхъ блѣднее
отраціей, по созрѣніи же совершенно снѣжъ сораховъ пер-
лодятъ оны на приотвѣленные вонъ песткей высокія
аворосты, егда выпущая изъ себя шельхъ дѣлаютъ изъ
онаго шельхъ и бросивъ сами дохнутъ, или собран-
ныхъ на аворостаа шельховъ дѣлаютъ китки, а
спина собираютъ. Обдѣлываніи шельха продолжается
до 1го Августа.

Останнимъ выдѣлываніи хлопчатой бумаги.

Въ Маѣ шельхъ памучь земли и капучка-
ютъ воду и крѣзь снѣдней сѣютъ, на одноклѣвномъ
парахѣ выльзаетъ даъ метры и помучается бумага
15 метръ, снимаютъ въ Колѣбѣ шельхъ.

Въ разсужденіи дѣлания постоваъ, гдѣ не скажало
о поливаніи водою, я упоминаю потому, что смотря
по климату поливають пашки бѣльше и мѣньше,
а есть и такіе, что вовсе не поливаются.

გამომცემლობა „მერიდიანი“,
აღ. ყაზბეგის გამზ. №47

E – mail: meridiani777@gmail.com ტ. 239-15-22